

Μοντέρνες απώλειες 01. Κατεδαφισμένα κτήρια του μεσοπολέμου στην Αθήνα

Πάνος Εξαρχόπουλος - 20/05/2019

Πάνος Εξαρχόπουλος, Αρχιτέκτονας, Επίκ. Καθηγητής/Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Δ.Π.Θ., Μέλος Διεθνούς και Ελληνικού DO.CO.MO.MO.

Εδώ και αρκετά χρόνια, ένας μεγάλος αριθμός έργων –περισσότερο ή λιγότερο σημαντικών– του ελληνικού αρχιτεκτονικού μοντερνισμού της δεκαετίας του '30 έχει οριστικά χαθεί, είτε μέσω κατεδαφίσεων είτε μέσω μη αναστρέψιμων επεμβάσεων.¹ Από την άλλη πλευρά, το ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική και τους πρωταγωνιστές αυτής της μακρινής περιόδου βαίνει διαρκώς αυξανόμενο, τόσο στους ακαδημαϊκούς κύκλους (διδακτορικές διατριβές, ερευνητικά προγράμματα, εκδόσεις, οργάνωση συνεδρίων κ.λπ.)² όσο και ευρύτερα, δηλαδή στο μη ειδικό κοινό (άρθρα στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο, θεματικές σελίδες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κ.λπ.).³

Μια εξήγηση για την εστίαση του ενδιαφέροντος στη μοντέρνα αρχιτεκτονική του '30 είναι, ίσως, η σταδιακή αναγνώριση του ιδιαίτερου ήθους και ύφους μιας, κατά κύριο λόγο, αστικής και, κυρίως, ιδεολογικά πλαισιωμένης αρχιτεκτονικής παραγωγής, ως αντίδραση –μάλλον, φυσιολογική και, πάντως, με κριτική διάθεση– στον πολιορκητικό κλοιό των κάθε είδους αποϊδεολογικοποιημένων μορφολογικών ακροβατισμών και στην άκριτη εικονολατρεία των προ κρίσης χρόνων.

Τούτη, λοιπόν, η εξαιρετικά γόνιμη –αλλά, δυστυχώς, βραχύβια– περίοδος της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής απέδωσε πολυάριθμα και αξιόλογα δείγματα γραφής σε όλο το φάσμα των κτηριολογικών κατηγοριών, αποτελώντας την εντόπια, γόνιμα αφομοιωμένη εκδοχή του διεθνούς Μοντέρνου Κινήματος του μεσοπολέμου. Ενός ριζοσπαστικού αρχιτεκτονικού ρεύματος που επιχείρησε να παραλάβει και να εκφράσει το αίτημα για έναν νέο, σύγχρονο τρόπο ζωής, δίνοντας προτεραιότητα στην ορθολογική και οικονομική κατασκευή, την καλή λειτουργία, την εξασφάλιση συνθηκών υγιεινής, αερισμού, ηλιασμού, την ανάκτηση της επαφής με τη φύση κ.λπ., αξιοποιώντας, ταυτόχρονα, τις τεχνικές δυνατότητες που προσέφεραν τα νέα υλικά (οπλισμένο σκυρόδεμα, χάλυβας, γυαλί) και δοκιμάζοντας τεχνολογικούς νεωτερισμούς. Σε πλήρη ρήξη με τον ιστορισμό-ακαδημαϊσμό που κυριαρχούσε έως τότε, και απαλλαγμένη από κάθε τι περιττό ή διακοσμητικό, η «νέα αρχιτεκτονική» προέτασε τη λιτότητα, την καθαρότητα και τη γεωμετρική σαφήνεια των μορφών.

Οι νεότατοι Έλληνες αρχιτέκτονες που αποφοίτησαν εκείνα τα χρόνια από την Αρχιτεκτονική Σχολή του Ε.Μ.Π. αλλά και από σχολές της Δυτικής Ευρώπης, οπλισμένοι με όραμα, πίστη και κέφι, συχνά συνεργαζόμενοι μεταξύ τους και σε επαφή με τα τεκταινόμενα στον διεθνή χώρο (μέσω έντυπης πληροφόρησης, δημοσιεύσεων, συμμετοχής σε εκθέσεις και εκδηλώσεις), κατόρθωσαν να αφομοιώσουν και να μεταφέρουν δημιουργικά τα ιδεολογικά και εικονογραφικά προτάγματα του διεθνούς Μοντερνισμού στα καθ' ημάς. Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας (και της εναγώνιας αναζήτησης του πολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού και της νεοελληνικής ταυτότητας), η ανερχόμενη αστική τάξη του μεσοπολέμου, συγκροτημένη –κατά κύριο λόγο– από εύπορους και καλλιεργημένους αστούς, επεδίωκε τον εξευρωπαϊσμό και την αναγνώριση. Η αρχιτεκτονική, ως κοινωνικό και πολιτιστικό αγαθό, αποτελούσε έμπρακτο και ορατό πεδίο έκφρασης των επιδιώξεων αυτών.

Η παραπάνω συγκυρία ήταν μια πρώτη τάξης ευκαιρία για τη μελέτη και υλοποίηση πολλών μοντέρνων ιδιωτικών έργων, όπως κατοικίες όλων των κατηγοριών (προαστιακές/εξοχικές επαύλεις, αστικές μονοκατοικίες, αστικές/προσφυγικές/εργατικές πολυκατοικίες), εργοστάσια, κτήρια γραφείων, χώροι ψυχαγωγίας/εστίασης κ.λπ., αλλά και μοντέρνων δημόσιων κτηρίων κρατικού προγραμματισμού, όπως σχολεία, νοσοκομεία, κτήρια πρόνοιας, αγορές, διοικητικά κτήρια κ.ά. Έργων, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, οργανικά συσχετισμένων με το εκάστοτε περιβάλλον, τις κλιματολογικές συνθήκες ή τον τρόπο ζωής και, σχεδόν πάντα, με μια ευδιάκριτη αίσθηση του μέτρου, με ένα «κατ' οικονομίαν» σχεδιαστικό ήθος.

Ορθογωνικοί και (ημι)κυλινδρικοί όγκοι με λείο (λευκό) ή αρτιφισιέλ (πελεκημένο, γαιώδες) επίχρισμα, κλειστές προεξοχές (έρκερ) συνδυασμένες με εξώστες, επιμήκη ή γωνιακά παράθυρα, κυκλικοί φεγγίτες, πέργκολες/ελεύθεροι δοκοί στο δώμα, καθώς και απλοποιημένα γεωμετρικά μοτίβα στα κιγκλιδώματα (εξωστών, σκαλών, κουφωμάτων, περιφραγμάτων) συγκαταλέγονται ανάμεσα στα πλέον χαρακτηριστικά μορφολογικά στοιχεία των κτηρίων αυτών. Πρόκειται, ακριβώς, για εκείνα τα «στυλιστικά σημάδια» που προσδιορίζουν τη συγκεκριμένη υφολογική/χρονολογική ταυτότητα ενός κτηρίου, σημάδια αναγνωρίσιμα ακόμα και από το ευρύ κοινό, τους υποψιασμένους περιπατητές της πόλης.

Η υιοθέτηση των παραπάνω χαρακτηριστικών της αρχιτεκτονικής γλώσσας δεν οδήγησε σε μονοτονία. Απεναντίας, η ευρηματική πολλαπλότητα των συνδυασμών τους απέδωσε εκφραστική ποικιλία παραλλαγών, αλλά και συνθετικές ή τυπολογικές καινοτομίες (ενδεχομένως, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε «επαναλήψεις» στις πολυώροφες πολυκατοικίες του κέντρου, όχι όμως ταυτίσεις). Ωστόσο, θα πρέπει να

επισημάνουμε ότι οι ρηξικέλευθες ιδέες των πρωτοπόρων αρχιτεκτόνων του '30 δύσκολα έβρισκαν πεδίο εφαρμογής και στον σχεδιασμό των εσωτερικών χώρων, ιδιαίτερα των κατοικιών. Οι αγκυλώσεις που προκαλούσαν τα πάντα ενεργά δίπολα τοπικό-διεθνές/παράδοση-νεωτερικότητα, στέκονταν εμπόδιο στην ανενδοίαστη και πλήρη αποδοχή των τολμηρών επιλογών.

Το, σε γενικές γραμμές, απλό και οικονομικό σύστημα κατασκευής και τα σαφή τυπολογικά και μορφολογικά συστατικά στοιχεία της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, οδήγησαν στη διάχυσή της σε κάθε γωνιά της χώρας και στη δημιουργία κατασκευών όχι πάντα μελετημένων από αρχιτέκτονες, αλλά και από πολιτικούς μηχανικούς, ακόμα και από εμπειροτέχνες.

Δυστυχώς, η δικτατορία Μεταξά ανέκοψε κάθε προηγούμενη δυναμική στοιχειοθέτησης μιας πραγματικά νέας ελληνικής αρχιτεκτονικής, επιστρέφοντας σ' έναν στείρο ακαδημαϊσμό, με τη μορφή ενός αδιάφορου ή κακόγουστου «μοντέρνου κλασικισμού». Οι πρωτοπόροι αρχιτέκτονες του '30 είτε αποσύρθηκαν, είτε συμβιβάστηκαν, είτε συνέχισαν την αναζήτηση προς άλλες κατευθύνσεις. Πολύ αργότερα, τη δεκαετία του '60, η ελληνική αρχιτεκτονική θα ξαναβρεί τον δημιουργικό βηματισμό της, κυρίως χάρη στην ανάπτυξη του τουρισμού.

Η παρούσα εργασία δεν έχει, προφανώς, ως περιεχόμενο τη διεξοδική ανάλυση του αρχιτεκτονικού μοντερνισμού της δεκαετίας του '30. Προς τούτο υπάρχει, πλέον, ικανή βιβλιογραφία που καλύπτει όλες τις πτυχές του θέματος.⁴ Αποσκοπεί στην ανάδυση ορισμένων «επώνυμων» και μη έργων, γνωστών ή λιγότερο γνωστών, που όλα τα συνδέει η καλή αρχιτεκτονική τους, αλλά και η κοινή τους μοίρα να «εξαφανιστούν», με συνοπτικές διαδικασίες, χωρίς ενδοιασμούς. Κατεδαφισμένα ή -ακόμα χειρότερα- ολοκληρωτικά μεταλλαγμένα, και βέβαια, με την έγκριση των «αρμοδίων». Η παρουσίασή τους, εδώ, δεν στοχεύει σε μια απλή καταγραφή των «απωλειών», όσο στην υπενθύμιση κάποιων σημαντικών έργων που πραγματοποιήθηκαν κάποτε, στην ανάδειξη της πρωτοτυπίας τους και των ποιοτικών χαρακτηριστικών τους, στις αξίες που ενσωμάτωναν και εξέφραζαν, στον εξισορροπητικό ρόλο που θα έπαιζαν μέσα στον ετερόκλητο, πλέον, περίγυρό τους. Ως παραδείγματα μιας αρχιτεκτονικής συνεκτικής και, ταυτόχρονα, «ανοιχτής», ικανής να επανατροφοδοτήσει ιδέες προς την ανανέωση και την επαναδιατύπωσή της, και όχι καταδικασμένης στην αφάνεια ή αποκλεισμένης στις καλά φυλασσόμενες ζώνες των πολύτιμων αρχείων. Αποδίδοντας, κατά κάποιον τρόπο, τιμή σε επώνυμους ή ανώνυμους δημιουργούς και ελπίζοντας ότι τα εναπομείναντα ίχνη της -ευτυχώς, αρκετά ακόμη- δεν θα έχουν την ίδια μοίρα στα «αδηφάγα» χρόνια που έρχονται.⁵

Με την προοπτική σειράς σχετικών δημοσιεύσεων (λόγω του πλήθους των έργων), η εκκίνηση γίνεται με μια επιλογή κατεδαφισμένων έργων του μεσοπολεμικού μοντερνισμού στον Δήμο Αθηναίων. Η συχνότερη αιτία των κατεδαφίσεων είναι οι πιεστικοί όροι της εμπορευματοποίησης και της αγοράς. Τις περισσότερες φορές, και ανεξάρτητα από την όποια αρχιτεκτονική (ακόμα και συναισθηματική) αξία των κτηρίων, προκρίνεται, εν τέλει, η αντικατάσταση του «παλαιού», του μικρού, του ασυντήρητου, γερασμένου ή εγκαταλελειμμένου κελύφους -που δεν «αποδίδει» πια ή δεν ανταποκρίνεται σε νέα δεδομένα/απαιτήσεις-, με το «νέο», το σύγχρονο, αυτό που αντιστοιχεί στην εκάστοτε τρέχουσα εμπορική αξία γης και εκμετάλλευσης. Ειδικότερα, οι μικρές ισόγειες ή διώροφες μονοκατοικίες της Αθήνας έχουν κατεδαφιστεί στο μεγαλύτερό τους ποσοστό, καθώς δεν μπόρεσαν να αντέξουν στις πιέσεις και αντικαταστάθηκαν από πολυώροφες πολυκατοικίες ή κτήρια γραφείων, κυρίως μέσω της αντιπαροχής (αντίθετα, οι πολυώροφες μεσοπολεμικές πολυκατοικίες του κέντρου δεν κατεδαφίζονται, χάρη και στην άρτια κατασκευή τους).

Ευνόητο είναι, ότι ο συνολικός αριθμός των κατεδαφισμένων κτηρίων είναι πολύ μεγάλος, ωστόσο, με μια πρώτη εκτίμηση, δεν υφίσταται -για την πλειονότητά τους- ούτε φωτογραφικό υλικό ούτε επαρκή στοιχεία ταυτοποίησης/τεκμηρίωσης (ενδεχομένως, περαιτέρω έρευνα σε αρχειακές πηγές αποδώσει νέα στοιχεία). Έτσι, επιλέχθηκαν ορισμένα έργα, σημαντικής αρχιτεκτονικής ή ιστορικής ή συμβολικής σημασίας, και για τα οποία υπήρχε διαθέσιμο εικονογραφικό και πληροφοριακό υλικό. Η παρουσίαση περιλαμβάνει τα βασικά στοιχεία κάθε έργου, λίγες χαρακτηριστικές -εξωτερικές, κατά κύριο λόγο- απόψεις του έργου (κυρίως φωτογραφίες εποχής ή μεταγενέστερες, αλλά χωρίς αλλοιώσεις της αρχικής μορφής) και σύντομο σχολιασμό. Η σειρά παρουσίασης των κτηρίων ακολουθεί μια ταξινομήση από το κέντρο της πόλης (Πλατεία Ομονοίας) προς τα όρια του Δήμου.

Η εργασία βασίζεται, εν πολλοίς, σε προσωπική μου έρευνα για τη μοντέρνα ελληνική αρχιτεκτονική της δεκαετίας του '30 (κυρίως στην Αθήνα), που χρονολογείται από το 1987 και συνεχίζεται έως σήμερα, καθώς και στο πλαίσιο συμμετοχής μου στο Διεθνές και Ελληνικό DO.CO.MO.MO. (μέλος από το 1998). Μεταξύ άλλων, έχει συγκροτηθεί -και εμπλουτίζεται διαρκώς- ένα εκτεταμένο φωτογραφικό αρχείο έργων (προσωπικές λήψεις, αλλά και εικόνες από διάφορες πηγές), συμπληρωμένο με βασικά στοιχεία ταυτότητας/τεκμηρίωσης και πληροφορίες (είδος/αρχική χρήση/υφιστάμενη χρήση, αρχικός ιδιοκτήτης, ακριβής θέση, μελετητής, χρονολόγηση, κατάσταση διατήρησης). Η συγκρότηση και ενημέρωση του αρχείου βασίζεται σε στοχευμένες, in situ επισκέψεις για εντοπισμό/φωτογράφιση κτηρίων καθώς και στην αναζήτηση και διεξοδική μελέτη τής σχετικής ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας ή άλλων τεκμηρίων (αρχεία, βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες, διαδίκτυο, πληροφορίες ενοίκων κ.λπ.).

Όλες οι εικόνες της δημοσίευσης έχουν υποστεί ψηφιακή επεξεργασία, ενώ έχει καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για την ακριβή αναφορά της προέλευσής τους.

Μετατροπή του Θεάτρου «Κοτοπούλη» σε κινηματογράφο

Μαρίκας Κοτοπούλη 3, Ομόνοια - αρχιτέκτονας Κίμων Λάσκαρις - 1936-37

[Πηγές: Άνω: *Η Καθημερινή*, 28/29-10-1995, φωτ. εποχής. Κάτω: Διαδίκτυο/FB/Titika Bournaki (21-9-2012), φωτ. 1954.]

Πρόκειται για τη ριζική μετασκευή σε κινηματογράφο του παλαιού Θεάτρου «Κοτοπούλη», εκλεκτικιστικής μορφολογίας έργο του αρχιτέκτονα Μιχαήλ (Μίκιου) Λυκούδη, κατασκευασμένο το 1916. Η μετασκευή περιελάμβανε ανακαίνιση-επέκταση της αίθουσας και δημιουργία νέας πρόσοψης κατόπιν κατεδάφισης της αρχικής. Στη νέα -σύγχρονης, πλέον, αισθητικής- όψη του κτηρίου (που μετονομάστηκε αρχικά σε Κινηματογράφο «Κρόνο» και μετέπειτα «Κοτοπούλη») κυριαρχούσε ένα αδιαφανές υαλοπέτασμα, διαμοιρασμένο σε πυκνό ορθογωνικό κάναβο, με πλήρη φωτισμό πίσω από τα αδιαφανή τζάμια, εν είδει οθόνης κινηματογράφου. Ο λεπτός πρόβολος-στέγαστρο πάνω από την είσοδο δημιουργούσε βαθιά σκιά, τονίζοντας την ισόγεια ζώνη υποδοχής. Το όνομα του κινηματογράφου και οι τίτλοι των έργων ήταν από νέον.⁶

Το 1965 έγινε νέα ανακαίνιση της πρόσοψης, με την προσθήκη στα άκρα της δύο κατακόρυφων πλαισίων, τα οποία φωτίζονταν εσωτερικά, αλλάζοντας χρωματισμούς. Το κτήριο κατεδαφίστηκε τον Αύγουστο του 1974 και στη θέση του ανεγέρθηκε (1978-85) το ξενοδοχείο «La Mirage», ιδιοκτησία του Μετοχικού Ταμείου Αεροπορίας, σε μελέτη του αρχιτέκτονα Σαρλή, το οποίο διέκοψε οριστικά τη λειτουργία του το 2008.

Πολυκατοικία Μάρκου Νομικού

Βερανζέρου 47, Μενάνδρου και Ξούθου, Ομόνοια - το έργο αποδίδεται στον αρχιτέκτονα Ρέννο Κουτσούρη, ενώ την άδεια υπογράφει ο τότε συνεργάτης του Εμμανουήλ Βουρέκας - 1935 (έκδοση αδείας)

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1996.]

Καρπός συνεργασίας δύο ικανότατων και με πλούσιο έργο αρχιτεκτόνων, το κτήριο αυτό συνιστούσε αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αστικής πολυκατοικίας τής περιόδου του '30, καθώς διέθετε σχεδόν όλα τα

βασικά εξωτερικά χαρακτηριστικά της ελληνικής εκδοχής της «νέας αρχιτεκτονικής» που εφαρμόζονταν στον συγκεκριμένο κτηριακό τύπο (και όχι μόνο): διάκριση σε βάση-κορμό-στέψη, ισόγεια ζώνη καταστημάτων, διαμόρφωση της πρόσοψης σε δύο επίπεδα μέσω του συνδυασμού των κλειστών προεξοχών (έρκερ, μέγιστου πλάτους 1.40 μ.) με τους εξώστες, ευρηματική διαμόρφωση της γωνίας, γωνιακά παράθυρα με ξύλινα ανακλινόμενα ρολά, απλά μεταλλικά, οριζόντια κιγκλιδώματα, στρογγυλά υποστυλώματα και ελεύθεροι δοκοί (ή πέργκολες) στη στέψη του κτηρίου (δεν φαίνονται στη φωτογραφία), επίχρισμα τύπου αρτιφισιέλ (πελεκητό, με πρόσμιξη χρώματος) κ.λπ.

Ένα μεγάλο, στιβαρό έργο (ιδιοκτησία του Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου) εγκαταλείφθηκε σταδιακά, τραυματισμένο από τους σεισμούς, τη φθορά του χρόνου και την υποβάθμιση της περιοχής. Αντί επισκευής, κατεδαφίστηκε μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα από τον Δήμο Αθηναίων, στις 24-10-2010, με ελεγχόμενη έκρηξη,⁷ για να διαμορφωθεί στη θέση του πλατεία/πάρκο, κάτι που δεν έγινε ποτέ. Διασώζεται, ωστόσο, ένα κατακόρυφο τμήμα πλάτους 4 μέτρων επί της οδού Βερανζέρου.

Κτήριο Γραφείων Κ. Τσίτα και Ε. Γερακάκη

Πανεπιστημίου 43, Ακαδημία - ίσως έργο του αρχιτέκτονα Ρέννου Κουτσούρη. Την άδεια υπογράφει ο πολιτικός μηχανικός Ζαχαρίας Βόνδας - 1934 (έκδοση αδειας)

[Πηγές: Αριστερά: Διαδίκτυο/https://el.wikipedia.org/wiki/Ζαχαροπλαστέιο_Τσίτας (Μ. Δούνιας-Αρχείο οικογένειας Γερακάκη), φωτ. δεκαετίας '30. Δεξιά: Διαδίκτυο/FB/Panos E. Gerakakis (13-3-2016), φωτ. 1963.]

Ένα από τα λίγα μοντέρνα κτήρια γραφείων που κατασκευάστηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου στην καρδιά του αθηναϊκού κέντρου, γνωστού από το φημισμένο Ζαχαροπλαστέιο-Καφεστιατόριο «Τσίτας» στο ισόγειό του.⁸ Βρισκόταν ανάμεσα στο πομπώδες εκλεκτικιστικό κτήριο της «Στοάς Νικολούδη» (αρχιτέκτονας Αλέξανδρος Νικολούδης, 1918/1η μορφή) και στο όψιμο νεοκλασικό κτήριο της τότε Λαϊκής Τράπεζας (αρχιτέκτονας Αναστάσιος Μεταξάς, 1927). Και τα τρία συναποτελούσαν μια σπάνια μορφολογική «τριλογία», εκφράζοντας τρία διαφορετικά αρχιτεκτονικά ρεύματα, το ένα δίπλα στο άλλο.

Το κτήριο Τσίτας-Γερακάκης παρουσιάζει διάκριση σε βάση (είσοδος/κατάστημα σε υποχώρηση/στέγαστρο σε πρόβολο), κορμό (όροφοι γραφείων με συνεχή ανοίγματα) και μια πρωτόφαντη στέψη, στην οποία

συνωθούνται: όψη σε υποχώρηση με ημικυλινδρική προεξοχή στο μέσο της, στέγαστρο, ξύλινη πέργκολα, ελεύθερη δοκός οπλισμένου σκυροδέματος, γραμμική ζαρντινιέρα, κυλινδρικές ανθοστήλες και η εξαιρετική επιγραφή της επιχείρησης με πεζά γράμματα (κ.τίτας 1888). Στις αρχές της δεκαετίας του '60 (όταν, πλέον, είχε κατασκευαστεί η 2η μορφή (1936) της «Στοάς Νικολούδη», και πάλι έργο Νικολούδη), η υποχώρηση της στέψης συμπληρώθηκε με κλειστό χώρο, χάνοντας όλα τα προηγούμενα αξιοπρόσεκτα στοιχεία της. Το 1968, η επιχείρηση διέκοψε τη λειτουργία της και το 1975 κατασκευάστηκε στην ίδια θέση ένα κτήριο γραφείων –με γυάλινη πρόσοψη– της Alpha Bank.

Πολυκατοικία Σακελλαρίου ή Μαρινοπούλου

Ασκληπιού 1, Ακαδημία - αρχιτέκτονες Ιωάννης και Στάμος Παπαδάκης - 1934 (έκδοση αδείας)

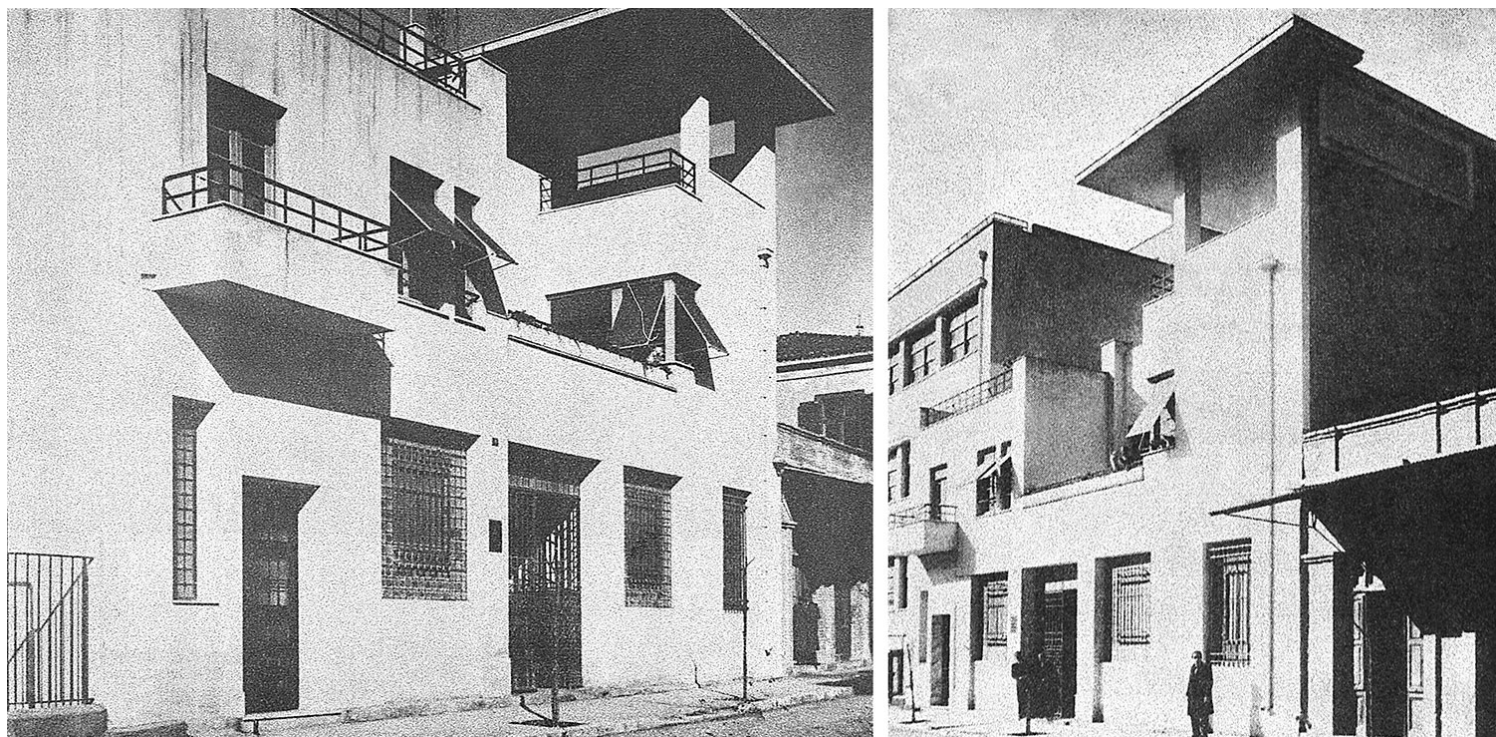

[Πηγές: Αριστερά: Διαδίκτυο/FB/Η Αθήνα μέσα στο χρόνο/Συλλογή Γεωργίου Μπακούρου. Δεξιά: Φωτογραφικό Αρχείο Νεοκλασικής Αρχιτεκτονικής Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, φωτ. 1960.]

Ένα άγνωστο έργο των Ιωάννη και Στάμου Παπαδάκη (πατέρα και γιου), στη θέση του οποίου βρίσκεται σήμερα κτήριο γραφείων (με το βιβλιοπωλείο «Πολιτεία» στο ισόγειο). Χαρακτηριστικά στοιχεία της μοντέρνας γραφής του κτηρίου –που οφείλεται, χωρίς αμφιβολία, στον χαρισματικό Στάμο Παπαδάκη, έναν από τους σημαντικότερους αρχιτέκτονες της περιόδου– αποτελούν το ελεύθερο στρογγυλό υποστύλωμα του ισόγειου, τα πλήρη μετωπικά στηθαία των εξωστών, τα ανασυρόμενα υαλοστάσια και τα γωνιακά παράθυρα του έρκερ. Η στέψη διαμορφώνεται μέσω ελαφριάς ξύλινης πέργκολας στηριγμένης σε χτιστά κολωνάκια. Δυστυχώς, δεν έχουν εντοπιστεί άλλες συνολικότερες απόψεις του κτηρίου.

Οικία Παπαεναγγέλου

Μιχαήλ Βόδα 11, Σταθμός Λαρίσης - αρχιτέκτονας Άγγελος Σιάγας - 1931

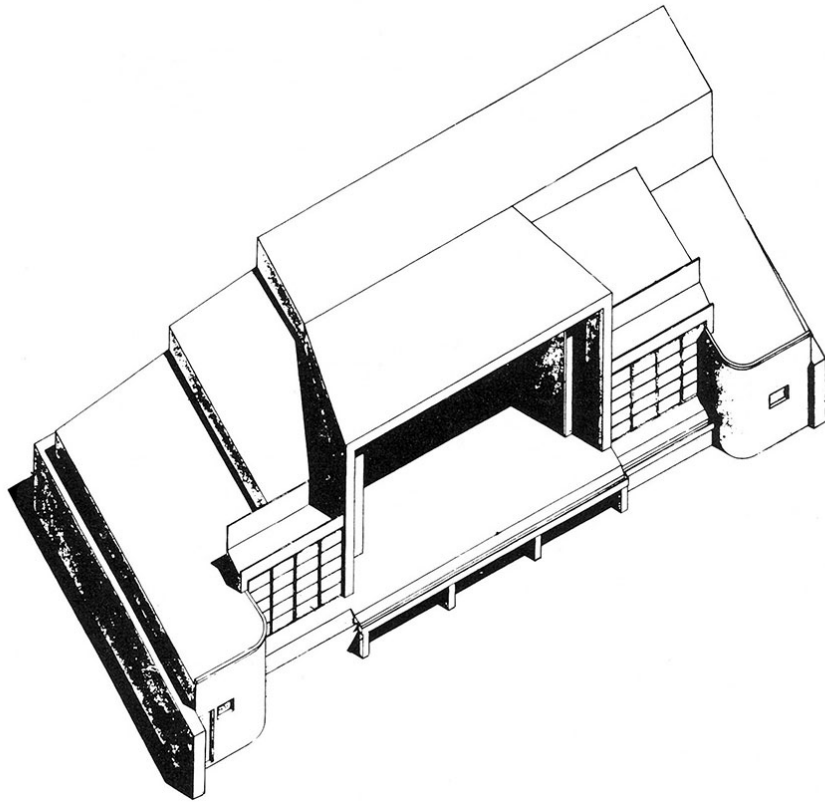

[Πηγή: Raymond McGrath, *Twentieth-century houses*, Faber and Faber, London 1934 (example 102), σ. 185.]

Σε επαφή με το ένα από τα γνωστά «Δύο Δημοτικά Σχολεία» (Λιοσίων 42 / Μιχαήλ Βόδα 9, 1932-33) του Κυριάκου Παναγιωτάκου, και συγκεκριμένα με αυτό της Μιχαήλ Βόδα (όπως διακρίνεται στη δεξιά φωτογραφία), ήταν κτισμένη η ενδιαφέρουσα αυτή τριώροφη κατοικία. Η μελέτη είχε την πρόσθετη δυσκολία να διατηρήσει προϋπάρχον μηχανουργείο στο ισόγειο του νέου κτηρίου. Εν τέλει, ο Σιάγας επιτυγχάνει τη λειτουργική ανεξαρτητοποίηση των χώρων σε κάτοψη, αλλά και τη μορφολογική ενότητα του συνόλου. Οι όγκοι είναι δεξιοτεχνικά διαρθρωμένοι, αποδίδοντας ζωτικούς υπαίθριους χώρους -ως βαθιές αφαιρέσεις τμημάτων- από τη μάζα του κτηρίου- πάνω από την περισσότερο «συμπαγή» ισόγεια ζώνη. Σημείο αναφοράς του κτηρίου αποτελούσε ο ημιυπαίθριος χώρος στο δώμα -εν είδει απόληξης πυργίσκου-, στεγασμένος με λεπτότατη, οριζόντια πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος χωρίς δοκούς. Σήμερα, στη θέση αυτή βρίσκεται ένα τυπικό τριώροφο σχολικό κτήριο.

Θερινό Θέατρο Μαρίκας Κοτοπούλη

Χέυδεν 1 και Μαυροματαίων, Πεδίον Άρεως - αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης - 1932-33

[Πηγές: Άνω και αριστερά: Αγνή Πικιώνη (επιμ.), Δημήτρης Πικιώνης. *Αρχιτεκτονικό έργο 1912-1934*, Μπάστας-Πλέσσας, Αθήνα 1994, σσ. 58, 61, αξονομετρικό σχέδιο και φωτ. εποχής. Δεξιά: Διαδίκτυο/FB/Μαρίκα Κοτοπούλη-Marika Kotopouli [1887-1954], αεροφωτογραφία του 1947.]

Ο σχεδιασμός ενός μοντέρνου υπαίθριου θεάτρου, βασισμένου στις νεότερες, μάλιστα, περί θεάτρου αντιλήψεις, ανετέθη στον Πικιώνη από την Κοτοπούλη και το σύζυγό της, θεατρικό επιχειρηματία Γ. Χέλμη. Το θέατρο είχε χωρητικότητα 1.350 θεατών και λίγα οικοδομημένα μέρη (εκτός από τον περίβολο): ένα κουβούκλιο πλάι στην είσοδο που στέγαζε το ταμείο, ένα μικρό οίκημα απέναντι από την είσοδο που περιελάμβανε το μπαρ και το κυριότερο κτίσμα, δηλαδή τη σκηνή. Η τελευταία, διαστάσεων 6 μ. ύψος και 9,5 μ. βάθος, ήταν ιδιότυπη για την εποχή της, λόγω της μοντερνιστικής της γεωμετρικής αυστηρότητας και της διαφοροποίησής της από τις συνήθειες αθηναϊκές σκηνές ιταλικού τύπου. Ήταν τριμερής, με το κεντρικό της μέρος σε μορφή δωματίου, να διαθέτει τη δυνατότητα ενοποίησης με δύο παράπλευρες μικρότερες σκηνές (χάρη σε δύο ζεύγη περιστρεφόμενων τοίχων), ενώ αυτές ανοίγονταν ή κλείνονταν προς τους θεατές με πτυσσόμενες πόρτες Ιαπωνικής επιρροής. Ο Πικιώνης επεδίωξε με την αρχιτεκτονική διαμόρφωση της σκηνής και την αφαιρετική αισθητική του χώρου να συμβάλλει στην ατμόσφαιρα των έργων, χωρίς τη συνδρομή ζωγραφιστών σκηνικών.⁹ Το θέατρο κατεδαφίστηκε εδώ και δεκαετίες, για να χτιστεί στη θέση του πολυώροφη πολυκατοικία με θέα στο Πεδίον του Άρεως.

Πολυκατοικία Π. Τραϊφόρου, Χρ. Κατραμόπουλου

Διδότου 47, Εξάρχεια - αρχιτέκτονας Ορέστης Μάλτος - 1935 (έκδοση αδείας)

[Πηγή: Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ (επιμ.), *Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρεία. Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Μέλη της Εταιρείας*, Ποταμός, Αθήνα 2009, σ. 332, φωτ. εποχής.]

Ο Ορέστης Μάλτος είναι ανάμεσα στους λίγους Έλληνες αρχιτέκτονες που εργάστηκαν στο γραφείο του Le Corbusier, ενώ το έργο του είναι ακόμα σχετικά αδιερεύνητο. Η κομψή πρόσοψη της πολυώροφης, στενομέτωπης πολυκατοικίας της οδού Διδότου φέρει συνεχές κατακόρυφο έρκερ με κούφωμα σε όλη την περίμετρό του, «αιωρούμενα» συμπαγή στηθαία (μεταλλική κατασκευή στηριγμένη τοπικά σε κυλινδρικά «ποδαράκια», αμφίπλευρα επιχρισμένη επί μεταλλικού πλέγματος) και ελεύθερη δοκό ως στέψη στο δώμα. Το κτήριο βομβαρδίστηκε τον Δεκέμβρη του 1944, με αποτέλεσμα τη μερική κατεδάφισή του και την ανακατασκευή της όψης του, χάνοντας, όμως, όλα τα παραπάνω πρωτογενή της χαρακτηριστικά.

Πολυκατοικία Ι. Παπαδέα

Διδότου 32 και Μαυρομιχάλη 33, Εξάρχεια - αρχιτέκτονας Κωνσταντίνος Φωτόπουλος - 1932

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1996.]

Μια τυπική πολυκατοικία του μεσοπολέμου, από έναν άγνωστο αρχιτέκτονα της εποχής (απόφοιτος Ε.Μ.Π., 1926). Όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, δεν ακολουθείται, εδώ, ένα αμιγώς μοντέρνο συντακτικό. Στοιχεία όπως η απόλυτα συμμετρική διαμόρφωση των όψεων ως προς τη γωνία, οι εν εσοχή παραστάδες στις γωνίες των έρκερ, η κλιμακωτή διαμόρφωση της πλάκας των εξωστών και τα γείσα της στέψης, μαρτυρούν τη δυσκολία επικράτησης του ρηξικέλευθου μοντέρνου ιδιώματος μέσα στο υφιστάμενο και κυρίαρχο, έως τότε, κλασικιστικό ή εκλεκτικιστικό –με όλες τις εκδοχές και διακυμάνσεις– περιβάλλον. Το κτήριο κατεδαφίστηκε στα τέλη του 2013, για να δώσει τη θέση του σε έναν υπαίθριο χώρο στάθμευσης.

Πολυκατοικία Ευθ. Γεωργίου

Ιθάκης 14, Κυψέλη - αρχιτέκτονας Θουκυδίδης Σταματιάδης - 1937 (έκδοση αδείας)

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1997.]

Μικρή συνοικιακή πολυκατοικία του μεσοπολέμου, από αυτές που πιθανότατα αντικατέστησαν προγενέστερα μικρά νεοκλασικά ή αθηναϊκά σπίτια, και τώρα ήρθε η σειρά τους να αντικατασταθούν από πολυώροφες πολυκατοικίες. Η συγκεκριμένη διακρίνεται για την τολμηρή, εν είδει πέργκολας, στέψη της, διαμορφωμένη από στοιχεία οπλισμένου σκυροδέματος με κενά ή ελαφριά στέγαση μεταξύ τους (οι εκτεθειμένες και χωρίς συντήρηση κατασκευές στη στέψη των κτηρίων συχνότατα αποτελούν τις πρώτες καθαιρούμενες κατασκευές, πολύ πριν τη συνολική κατεδάφιση). Χαρακτηριστική είναι και η διαμόρφωση της κύριας εισόδου, σε ελαφρά υπερυψωμένη εσοχή, με καμπυλωμένο το πλευρικό όριο, ενσωματωμένο φωτιστικό στην οροφή και γυάλινη εξώθυρα με απλό μεταλλικό σκελετό.

Οικία Παπαγιαννόπουλου (μετ. Βερνίκου)

Χάρητος 25, Κολωνάκι - άγνωστος μελετητής και χρονολογία

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1997.]

Η απλή, αλλά καλοζυγισμένη, πρόσοψη, έφερε ως τελική επικάλυψη ένα εκπληκτικό, αρτιφισιέλ επίχρυσμα -με επεξεργασία τύπου «αχιβάδας», ακόμα και στα «ευαίσθητα» όρια των ακμών-, χρώματος σιένας (στη μάζα του), που την έκανε να ξεχωρίζει από μακριά στη στενή οδό Χάρητος. Εδώ, το έρκερ φαίνεται να παίζει και τον ρόλο του ελλείποντος εξώστη. Ο όλος σχεδιασμός και η γενικευμένη λιτότητα στα εκφραστικά μέσα φανερώνουν την παρουσία κάποιου γνωστού αρχιτέκτονα της εποχής. Κατεδαφίστηκε το 2012. Το πολυώροφο κτήριο κατοικιών που την αντικατέστησε κατασκευάστηκε σε βαθιά υποχώρηση από το μέτωπο του δρόμου, ενισχύοντας, έτσι, την απώλεια μιας ακόμα αξιόλογης μοντέρνας αθηναϊκής μονοκατοικίας της δεκαετίας του '30.

Οικία Αλέξανδρου Δραγούμη

Αναγνώστοπούλου 57, Κολωνάκι - αρχιτέκτονας Αλέξανδρος Δραγούμης - 1931-32

[Πηγές: Άνω: Πηγή: Raymond McGrath, *Twentieth-century houses*, Faber and Faber, London 1934 (example 103), σ. 186. Δεξιά: Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής/Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Δραγούμη, φωτ. εποχής.]

Πρόκειται για την οικογενειακή κατοικία του αρχιτέκτονα, σχεδιασμένη από τον ίδιο, στην Πλατεία Λυκαβηττού στο Κολωνάκι, με άπλετη θέα της πόλης λόγω του υψομέτρου. Η προσαρμογή του κτηρίου στην κλίση του εδάφους, η σαφήνεια των μορφών, η πλαστικότητα των ορθογωνικών όγκων, ο συσχετισμός κλειστών και υπαίθριων χώρων, το «σπάσιμο» των γωνιών, εφαρμόζονται ως καλά εμπεδωμένες ρασιοναλιστικές αρχές. Το τολμηρότερο, όμως, χαρακτηριστικό του κτηρίου είναι το επίμηκες και γωνιακό παράθυρο της υπερβολικά μεγάλης τραπεζαρίας, που προσέφερε θέα στην πόλη και την Ακρόπολη. Με την ίδια προσοχή και φροντίδα ήταν μελετημένη και η εσωτερική διαρρύθμιση, καθώς και η διαμόρφωση των ακάλυπτων χώρων. Ατυχώς, μια μονοκατοικία με κήπο στην καρδιά της Αθήνας, προορισμένη για μια τυπική αστική οικογένεια 6 ατόμων, δεν μπορούσε να διατηρηθεί εύκολα. Έτσι, λίγα χρόνια αργότερα (1936), ο Δραγούμης δεν δίστασε να την κατεδαφίσει και να σχεδιάσει στη θέση της μοντέρνα πολυώροφη πολυκατοικία, όπου ήταν και το διαμέρισμά του.

Μονοκατοικία

Καλινόβου 11, Κυψέλη - άγνωστος μελετητής και χρονολογία

[Πηγή: Διαδίκτυο, φωτ. εποχής.]

Μια μικρή, ισόγεια, μοντέρνα μονοκατοικία του '30, απέναντι από την Πλατεία Πρωτομαγιάς, με γοητευτικά ασύμμετρη πρόσοψη, κατεδαφισμένη εδώ και χρόνια. Στο βάθος δεξιά διακρίνεται τμήμα του νεοκλασικού κτηρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, έργο του Ερνέστου Τσίλερ. Σήμερα, στη θέση της βρίσκεται εννεαώροφη πολυκατοικία.

Ας δώσουμε λίγη σημασία στη φωτογράφιση: Οι φιγούρες των διαφόρων ηλικιών ιδιοκτητών-ενοίκων -δύο στο δώμα και τέσσερις στριμωγμένοι πίσω από το ανοιχτό παράθυρο- ζωντανεύουν το, κατά τα άλλα, προσεκτικά στημένο κάδρο (έξυπνα οριοθετημένο ως προς το άμεσο και έμμεσο περιβάλλον, σωστά φωτισμένο και χωρίς προοπτικές παραμορφώσεις). Χαμογελαστοί και χαρούμενοι, με τα καλά τους, ποζάρουν ανεπιτήδευτα σ' αυτή την ιδιαίτερη στιγμή όπου η μοντέρνα κατασκευή μόλις έχει ολοκληρωθεί, πάνω στον στενό χωματόδρομο. Το μισάνοιχτο χαρακτηριστικό ξύλινο ρολό στο άλλο παράθυρο και, κυρίως, η αντίθεση της σύγχρονης κατάστασης με τον «παλαιωμένο» ή ανολοκλήρωτο ακόμα περίγυρο εμπλουτίζουν την εικόνα. Πρόκειται, το δίχως άλλο, για μια «επαγγελματική» λήψη της εποχής, από αυτές που, πολύ συχνά, αποτελούν το μοναδικό ενθύμια-τεκμήριο ενός αρχιτεκτονικού έργου που δεν υπάρχει πια.

Αναψυκτήριο «Πεύκα» (ή «Αγελάδες»)

Ηρώδου Αττικού και Πέτρου Αραβαντινού, στον χώρο του Ζαπείου (κοντά στο αναψυκτήριο «Αίγλη») - αρχιτέκτονες Βασίλειος Κασσάνδρας και Λεωνίδα Μπόνης - αρχές δεκαετίας '30

[Πηγή: Βασίλης Κολώνας, *Το Μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2006, σ. 210, φωτ. εποχής.]

Το αναψυκτήριο (ιδιοκτησίας Γ. Σκιαδά) συνδυαζόταν με το ομώνυμο Θέατρο Ποικιλιών, του οποίου φαίνονται τα τραπεζοκαθίσματα της πλατείας στη μοναδική φωτογραφία του κτηρίου που διαθέτουμε. Ήταν από τους πιο γνωστούς χώρους παραστάσεων «βαριετέ» (είδος ελαφρού μουσικού θεάτρου) που μεσουράνησαν στον Μεσοπόλεμο. Από τα λίγα αμιγώς μοντέρνα έργα του γνωστού αρχιτεκτονικού δίδυμου (Μέγαρο Μετοχικού Ταμείου Στρατού, REX), το κτίσμα χαρακτηρίζεται από τον λιτό πρισματικό του όγκο, τη διαφάνεια της κύριας όψης -χάρη στα τρία μεγάλα υαλοστάσια που ενοποιούσαν εσωτερικό και εξωτερικό χώρο-, την ελαφρά υπερυψωμένη βάση, τον εκτεταμένο, λεπτό, γωνιακό πρόβολο σκίασης και την εξωτερική γωνιακή σκάλα προς το δώμα, πλάι στον «πύργο» του εσωτερικού κλιμακοστασίου. Κατεδαφίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του '60 και παραμένει ελεύθερος χώρος πρασίνου.¹¹

Οικία και εργαστήριο ζωγράφου Κωνσταντίνου Παρθένη

Στη συμβολή της Ροβέρτου Γκάλι με την Διονυσίου Αρεοπαγίτου, Ακρόπολη - η μελέτη του κτηρίου αποδίδεται σε συνεργασία τού ζωγράφου με τον Δημήτρη Πικιώνη - 1925

[Πηγή: Διαδίκτυο, φωτ. Th. Benetos, δεκαετία '30.]

Λέγεται ότι το διάσημο αυτό σπίτι, κάτω από την Ακρόπολη, βασίζεται σε σχέδια του ίδιου του Παρθένη, με τη συνδρομή τού φίλου του Δημήτρη Πικιώνη. Εν πάση περιπτώσει, το σχήματος συμπαγούς ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου δώροφο κτίσμα ήταν άκρως εντυπωσιακό για την εποχή του, καθώς ακολουθούσε εμφατικά το μοντέρνο ιδίωμα. Ένα γενικευμένο πνεύμα λιτότητας, με κυριαρχία των τυφλών επιφανειών, λίγα ανοίγματα συμμετρικά διατεταγμένα στις όψεις και απουσία οποιουδήποτε «πλεονάζοντος» μορφολογικού στοιχείου, δημιούργησε την πλήρη αντίθεση (ή συνύπαρξη;) με τον γύρω ιερό χώρο. Η άμεση θέα της Ακρόπολης που προσέφερε το σπίτι αποδόθηκε σε πολλά έργα του ζωγράφου.

Το 1950, στο πλαίσιο ανάπλασης της περιοχής, το ιδιαίτερο αυτό κτήριο «απασχόλησε» τις αρμόδιες υπηρεσίες. Ο Πικιώνης, που έπαιζε ρόλο στην υλοποίηση του προγράμματος ανάπλασης, δεν κατόρθωσε να αποτρέψει την κατεδάφιση. Παρ' όλη την υπέρογκη αποζημίωση που του πρότειναν, ο Παρθένης αρνήθηκε κάθε οικονομική προσφορά και, έτσι, αποφασίστηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση και η βίαιη έξωση του ζωγράφου. Ο τελευταίος ματαίωσε κάθε ενέργεια, όταν μπροστά στους δικαστικούς κλητήρες και αστυνομικούς απείλησε να αυτοπυρποληθεί μαζί με τα έργα του. Τελικά, μετά τον θάνατό του (1967), τα παιδιά του ζωγράφου αποδέχτηκαν την απαλλοτρίωση από την κατασκευαστική εταιρεία του εστιατορίου «Διόνυσος», διότι το σπίτι στεκόταν εμπόδιο στην απρόσκοπτη θέα προς τον ιερό βράχο.

Μονοκατοικία

Φαλήρου 19, Κουκάκι - άγνωστος μελετητής και χρονολογία

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 2008.]

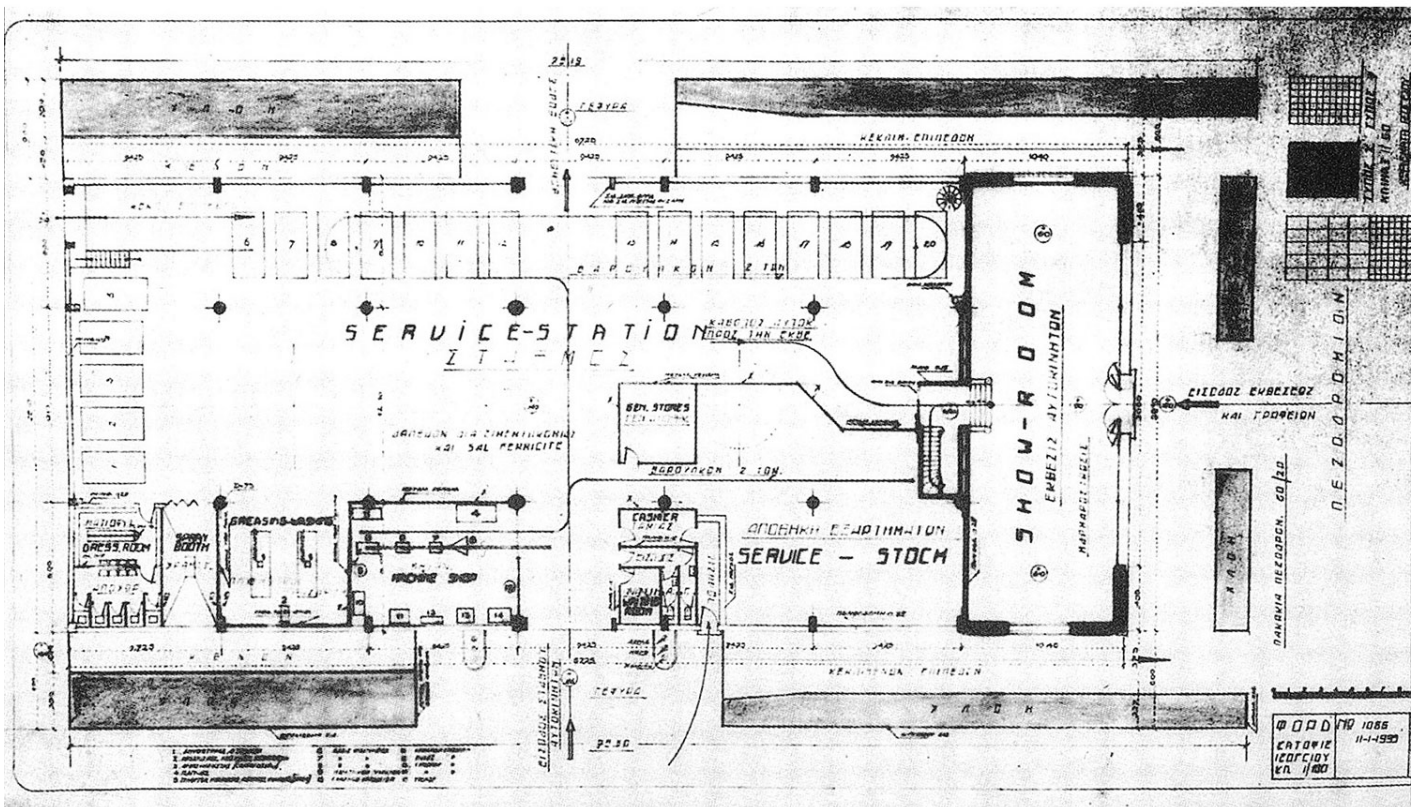
Μια μικρή, διώροφη κατοικία -πιθανότατα κατασκευασμένη από εμπειροτέχνη- που χωρίς να διαθέτει την

κομπότητα και την ευμετρία των επώνυμων παραδειγμάτων τής εποχής της, διεκδικούσε, ωστόσο, ανεπιτήδευτα την παρουσία της στο συνεχές και μορφολογικά ποικίλο μέτωπο της οδού. Η «εμπλοκή» ζαρντινιέρας και εξώστη και ο σχεδιασμός των μεγάλων κουφωμάτων είναι αξιοπρόσεκτα. Τον Νοέμβριο του 2008 βρισκόταν στη θέση της, ενώ τον Αύγουστο του 2011 είχε ήδη εξαφανιστεί.

Κτήριο εκθέσεων και συνεργείο της Ford

Ο.Τ. Λεωφ. Ανδρέα Συγγρού 107-Λεοντίου-Ευρυδάμαντος-Γαλαξία, Άγιος Σώστης - αρχιτέκτονας Γεώργιος Κοντολέων - 1934-35

[Πηγές: Άνω: Μιχάλης Πιτένης, «Η αρχιτεκτονική δημόσιας χρήσης στη μεσοπολεμική Αθήνα», *Θέματα Χώρου+Τεχνών*, τχ. 18, 1987, σ. 47 (φωτογραφικό αρχείο Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ), φωτ. εποχής. Μέση: Διαδίκτυο/<http://vintage-files.blogspot.com/2016/04/> (23-4-2016), φωτ. εποχής. Κάτω: Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, *Δοκίμια για τη νέα ελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, σ. 338, κάτοψη ισογείου.]

Από τα πλέον emblematic κτήρια του μεσοπολεμικού μοντερνισμού της Αθήνας, θεωρείται υποδειγματικό έργο με ιδιαίτερη αισθητική και συμβολική αξία. Αποτελούσε κτήριο «γοήτρου» μιας ξένης βιομηχανίας αυτοκινητών (αγγλική θυγατρική), με προορισμό τη διαφήμιση και πώληση των προϊόντων της στη νέα αναπτυσσόμενη αγορά της πρωτεύουσας. Η πρόταση του Κοντολέοντος εξέφραζε τον διττό χαρακτήρα των ζητούμενων λειτουργιών και, έτσι, το κτήριο αποτελείτο από δύο διακριτούς, αλλά σε επαφή, όγκους: ο πρώτος, προς τη Λεωφόρο Συγγρού, ένα μνημειακό, συμμετρικό, διώροφο παραλληλεπίπεδο, ως ένα είδος «πύλης-γέφυρας», στέγαζε στο ισόγειο τον χώρο έκθεσης και στον όροφο τα γραφεία. Ο δεύτερος, ένα εκτεταμένο, επίμηκες, ισόγειο παραλληλεπίπεδο, με ελεύθερα υποστυλώματα στο εσωτερικό του και μεγάλα, οριζόντια υαλοστάσια στις όψεις του, περιελάμβανε τον χώρο στάθμευσης, το συνεργείο αυτοκινητών και την αποθήκευση ανταλλακτικών. Τα δύο τμήματα συνδέονταν εσωτερικά με ράμπα αυτοκινητών και κεντρική μικρή σκάλα. Ο πρώτος όγκος ήταν επενδεδυμένος με γκρι μάρμαρο Κοκκιναρά ενώ ο δεύτερος σοβατισμένος.

Μορφολογικά, το έργο απέδιδε ήπια, λιτή και, ταυτόχρονα, μνημειακή απάντηση στο ζήτημα της προβολής και του συμβολισμού, ιδιαίτερα με τον συνδυασμό μοντέρνας γλώσσας και κλασικού χαρακτήρα στην κύρια όψη του εκθετηρίου (ευμέγεθες υαλοστάσιο, τριπλή βαθμιδωτή διακοσμητική ταινία και αποτμήσεις των γωνιών). Ωστόσο, ο απλός ελληνότροπος μοντερνισμός της πρότασης απέιχε από τις προθέσεις των εργοδοτών για μορφές εμπνευσμένες από την αγγλική μεσαιωνική παράδοση. Ο Κοντολέων αγωνίστηκε να πείσει ότι η αγγλική γραφικότητα δεν ταίριαζε με τον τόπο και το θέμα, κατορθώνοντας να επιβάλει την πρότασή του και να υλοποιήσει το έργο.¹²

Εν τέλει, ενώ μια ξένη εταιρεία πραγματοποίησε το σημαντικό αυτό έργο, το Ελληνικό Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Ωνάσης το κατεδάφισε τον Μάρτιο του 1997, για να χτισθεί στη θέση του η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών του Ιδρύματος, σε σχέδια του γαλλικού αρχιτεκτονικού γραφείου Architecture Studio.

Μονοκατοικία

Βασίλη Δίπλα 3, Νέος Κόσμος - αρχιτέκτονας Διονύσιος-Φοίβος Ζούκης - άγνωστη χρονολογία¹³

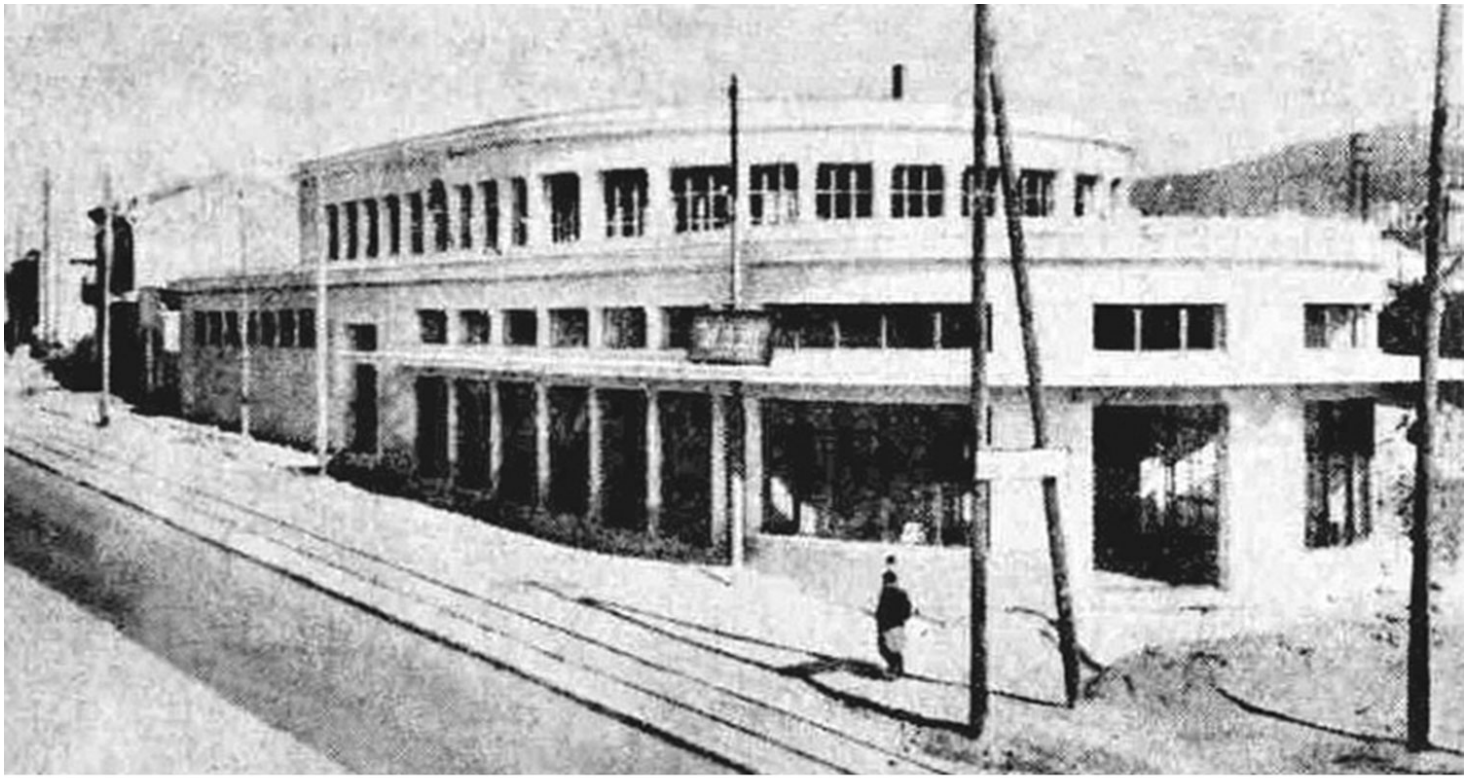

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1996.]

Περίτεχνη συνάρθρωση γεωμετρικών στερεών. Πρισματικοί όγκοι και ημικύλινδρος, με αμοιβαίες αλληλοδιεισδύσεις, υποχωρήσεις και προεξοχές, αναδεικνύουν τον Ζούκη σε έναν δεξιοτέχνη χειριστή της στερεομετρικής ποικιλομορφίας. Πλήρη και κενά αρμονικά ζυγισμένα, μεγάλα παράθυρα, απελευθέρωση των γωνιών και απλούστατα σωληνωτά κιγκλιδώματα ολοκληρώνουν το αποτέλεσμα, με σαφείς αναφορές σε έργα του Bauhaus και του πρώιμου μοντερνισμού. Άλλη μια αξιόλογη, μικρή, μοντέρνα μονοκατοικία εκτός αθηναϊκού κέντρου έχασε τη μάχη με την εμπορική εκμετάλλευση, παραχωρώντας τη θέση της σε μια εννεαώροφη πολυκατοικία, μέσα στο 2011.

Δημοτική Αγορά Πετραλώνων

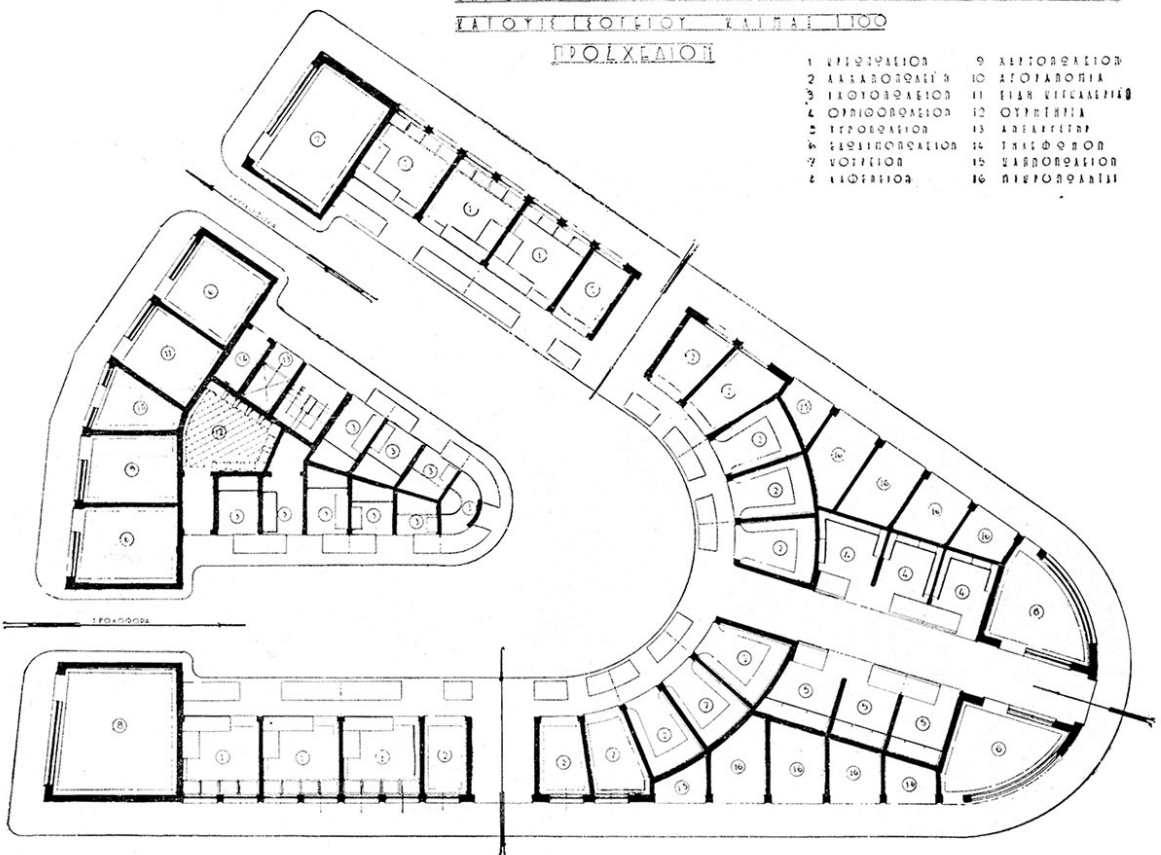
Ο.Τ. Πειραιώς-Ηρακλειδών-Ζακυάδων, Πετράλωνα - αρχιτέκτονας Αλέξανδρος Μεταξάς - 1934-38

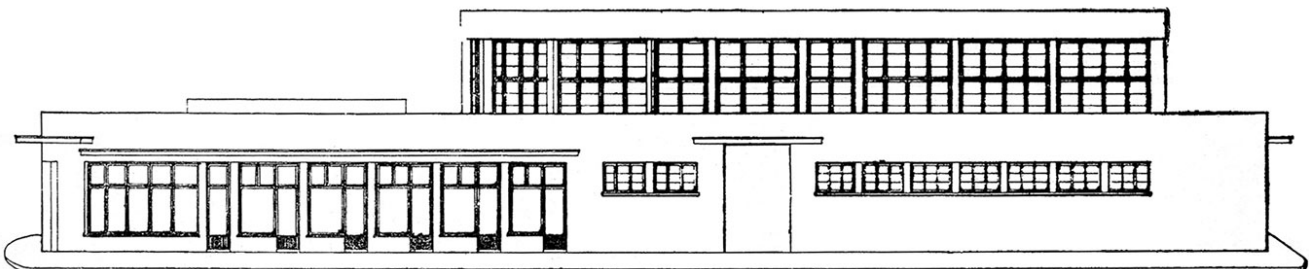
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΠΕΤΡΑΛΩΝ — ΣΥΝΘΕΣΙΑ ΠΕΤΡΑΛΩΝ
 ΚΑΤΟΙΚΗ ΓΕΓΟΝΕΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΕΛΤΟ

ΠΡΟΤΥΧΕΙΟΝ

1 ΕΠΙΣΤΑΣΙΟΝ	9 ΑΙΣΙΟΓΡΑΦΙΟΝ
2 ΑΝΤΑΒΟΤΑΙΝ	10 ΑΓΟΡΑΡΟΜΙΑ
3 ΙΚΟΤΟΘΡΑΙΟΝ	11 ΣΙΑΝ ΚΙΤΑΝΑΙΡΙΑ
4 ΟΥΡΟΘΡΑΙΟΝ	12 ΟΥΡΗΤΗΡΙΑ
5 ΤΡΟΦΟΘΡΑΙΟΝ	13 ΑΝΕΚΕΤΗΡ
6 ΕΠΙΣΤΑΣΙΟΝ	14 ΤΗΛΕΦΩΝΟΝ
7 ΥΠΟΤΗΡΟΝ	15 ΣΑΒΒΟΡΑΙΟΝ
8 ΛΕΩΝΗΟΝ	16 ΠΥΡΟΘΡΑΙΟΝ

○ ΑΝΕΚΕΤΗΡ   ○ ΕΠΙΣΤΑΣΙΟΝ   ○ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ

ΑΓΟΡΑ ΠΕΤΡΑΛΩΝ   ΠΑΡΑΓΙΑ ΟΤΙΣ

ΠΡΟΤΥΧΕΙΟΝ   1 2 3 4

[Πηγές: Άνω: Διαδίκτυο/FB/Μεταμορφώσεις της πόλης - και όχι μόνο (10-6-2017), φωτ. από δημοσίευμα της εφημερίδας *Εστία*, 17-2-1939). Κάτω: «Τεχνικόν πρόγραμμα του Δήμου Αθηναίων», *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 79, 80, 81, 1 Απριλίου-1 Μαΐου 1935, σ. 392.]

Η κατασκευή της -μαζί με την αγορά της Κυψέλης- προγραμματίστηκε επί δημαρχίας Κ. Κοτζιά (1934-36), στο πλαίσιο σύστασης έντεκα συνοικιακών αγορών, με στόχο να αποσυμφορηθεί η Κεντρική Αγορά, να εγκατασταθούν οι μικροπωλητές του κέντρου σε αυτές και να εξυπηρετηθούν οι κάτοικοι των συνοικιών. Έργα, και οι δύο, του αρχιτέκτονα Αλέξανδρου Μεταξά, προϊστάμενου, τότε, του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Δήμου.

Το σχήμα της Αγοράς των Πετραλώνων υπαγορεύτηκε από την ημικυκλική μορφή του οικοπέδου και παρουσιάζει μια τριγωνική σχεδόν κάτοψη, με κύρια είσοδο στη συμβολή των οδών Πειραιώς και Ηρακλειδών. Η αυστηρά συμμετρική διάταξη, ως προς τον άξονα της κύριας εισόδου, επιμερίζει την κάτοψη σε ισοδύναμα τμήματα. Στα σχέδια της μελέτης (1934) υιοθετείται το λιτό συντακτικό και λεξιλόγιο του Μοντέρνου Κινήματος, με απλούς όγκους ημικυκλικής απόληξης, επίπεδες στεγάσεις, συστοιχίες ανοιγμάτων και επιχρισμένες επιφάνειες τοίχων. Ωστόσο, το 1937, το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε την τροποποίηση των σχεδίων «επί το κλασικότερον», σύμφωνα με Διαταγή του Υπουργείου Διοικήσεως Πρωτεύουσας (συνηθισμένες παρεμβάσεις τής τότε δικτατορίας Μεταξά), τροποποίηση στην οποία οφείλονται τα διακοσμητικά γείσα στις απολήξεις των στηθαίων των δωματίων, όπως διακρίνονται στη μοναδική γνωστή φωτογραφία του νεόδμητου κτηρίου. Η κατασκευή ολοκληρώθηκε στα τέλη του 1938, η αγορά πρωτολειτούργησε το καλοκαίρι του 1939, αλλά κατά τη δεκαετία του '60 παρήκμασε. Το 1967 ο χώρος χαρακτηρίστηκε ως κοινόχρηστος από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων και το 1971 έγινε η κατεδάφιση.¹⁴

Διπλοκατοικία

Ισαίου 2 και Νεοιπολέμου, Παγκράτι - άγνωστος μελετητής και χρονολογίες

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1996.]

Ο «πύργος» του κλιμακοστασίου αποτελεί το πρωτεύον χαρακτηριστικό της, κατά τα άλλα, συμβατικής -και, ίσως, προϋπάρχουσας- διώροφης κατοικίας. Δυναμικό μορφολογικό στοιχείο που δεν το συναντάμε συχνά, με συνεχές κατακόρυφο γωνιακό άνοιγμα στην απότμηση της γωνίας και αντίστοιχο οριζόντιο φεγγίτη στην άνω απόληξή του. Το κτήριο κατεδαφίστηκε το 2004, και στη θέση του κτίστηκε μια εννεαώροφη

πολυκατοικία.

Οικία Αντωνίου Φωκά

Φιλοχόρου, Παγκράτι - αρχιτέκτονας Πάνος Νικολή Τζελέπης - 1929-30

[Πηγή: Νίκος Χολέβας, «Το έργο του Πάνου Νικολή Τζελέπη», *Ανθρωπος+Χώρος*, τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1977, σ. 11, φωτ. εποχής.]

Η οικία Φωκά αποτελεί έναν βασικό σταθμό στη συνολική δημιουργική πορεία τού Τζελέπη, μιας πολύπλευρης προσωπικότητας που πρώτος επεσήμανε και ανέδειξε ο Νίκος Χολέβας.¹⁵ Στο μεταίχμιο της προσχώρησης του Τζελέπη στο διεθνές μοντέρνο κίνημα, το έργο αυτό εκφράζει την αμφιταλάντευσή του ανάμεσα στις αξίες της εντόπιας λαϊκής αρχιτεκτονικής (την οποία, μάλιστα, μελέτησε σε βάθος) και τα προτάγματα της «νέας αρχιτεκτονικής» -κοινό γνώρισμα, εξάλλου, και άλλων αρχιτεκτόνων της γενιάς του. Και ήταν αυτή, ακριβώς, η «σύζευξη», η αφορμή που το μικρό αυτό έργο έτυχε ευνοϊκότατων κριτικών στον εγχώριο και διεθνή τύπο. Η απώλειά του σημαίνει την εξαφάνιση ενός από τα ελάχιστα εναπομείναντα αξιοπρόσεκτα παραδείγματα της τάσης αυτής.

Οικία Κ. Παντερμαλή

Δορυλαίου, Πλατεία Μαβίλη - αρχιτέκτονας Κυριάκος Παναγιωτάκος - 1933 (έκδοση αδείας)

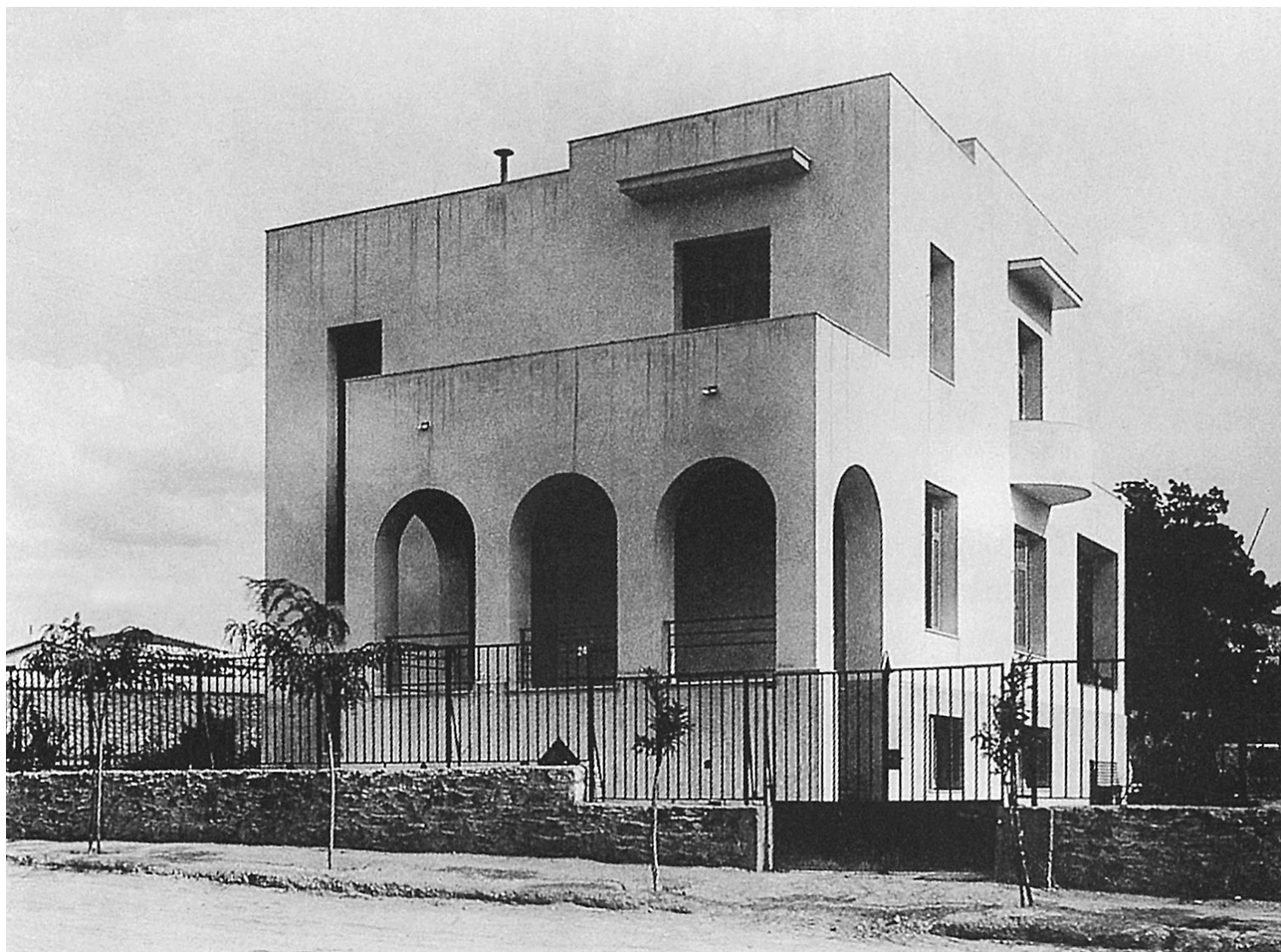

[Πηγή: Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής. Έρευνα και ιστοριογραφία», *Αρχιτέκτονες*, τχ. 56, Μάρτιος-Απρίλιος 2006, σ. 63, φωτ. εποχής.]

Παραδειγματικό έργο «καθαρόαιμου» μοντερνισμού του '30, σχεδιασμένο -κατά πάσα πιθανότητα- από τον δημιουργό της «Μπλε Πολυκατοικίας», Κυριάκο Παναγιωτάκο, κατεδαφισμένο εδώ και πολύ καιρό. Η μικρή, αλλά με επιδέξια κυβιστική ογκοπλαστική διάρθρωση, μονοκατοικία παρουσιάζει γόνιμες αναφορές και επιδράσεις από τον διεθνή μοντερνισμό. Η απέρριπτη λευκότητα (λείο επίχρισμα), οι καλοζυγισμένες αναλογίες, αλλά και η προσαρμογή στο ελληνικό κλίμα μέσω της απόδοσης ζωτικών υπαίθριων και ημισυαίθριων χώρων, αποδίδονται εδώ υποδειγματικά.

Οικία O' Caffrey

Δημητρίου Σούτσου 32, Αμπελόκηποι - αρχιτέκτονας Γεώργιος Κοντολέων - 1929

[Πηγή: Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *12 Έλληνες αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ. 186, φωτ. εποχής.]

Ένα έργο μεταβατικής μορφολογίας, που συνδυάζει τη γυμνότητα του μοντερνισμού με στοιχεία από τη μεσογειακή παράδοση, σε κάθε περίπτωση αφαιρετικά διατυπωμένα. Έτσι, η κυβιστική ογκοπλαστική επεξεργασία «εμπλουτίζεται» με τις καμάρες των κατακόρυφων ανοιγμάτων της στεγασμένης βεράντας εισόδου. Η μικρή αυτή αθηναϊκή μονοκατοικία του Νεοζηλανδού ενοίκου της προαναγγέλει την υιοθέτηση, αλλά και προσωπική ερμηνεία, των διεθνών κωδίκων του Μοντέρνου Κινήματος από τον δεξιοτέχνη και στοχαστή Κοντολέοντα, στα αμέσως επόμενα χρόνια.

Μονοκατοικία

Λαμψάκου 2, Ιλίσια - άγνωστος μελετητής και χρονολογία

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1997.]

Ούτε το κτήριο, αλλά ούτε και ο παράξενος φορέας «Oceanographic Biochemical Society» που στέγαζε στο ισόγειο δεξιά, υπάρχουν πια. Η μικρή αυτή κατοικία χωρίς εξώστες, με το ασύμμετρα τοποθετημένο έρκερ να στεγάσει την είσοδο, την ισορροπημένη σχέση πλήρων και ανοιγμάτων και το εξαιρετικό χτενιστό, άβαφο αρτιφισιέλ επίχρισμα πρέπει να ήταν έργο κάποιου γνωστού αρχιτέκτονα της εποχής. Αντικαταστάθηκε από

ένα πολυώροφο, πολυτελές, «σκοτεινό» κτήριο γραφείων.

Συνεργείο και σταθμός αυτοκινήτων

Καισαρείας 5 και Έβρου, Ιλίσια - άγνωστος μελετητής και χρονολογία

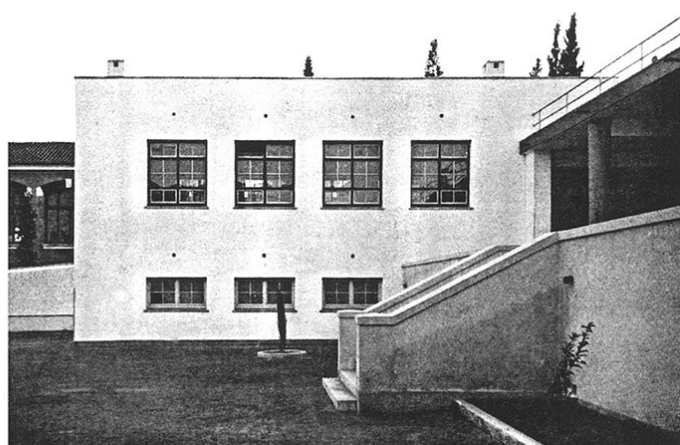
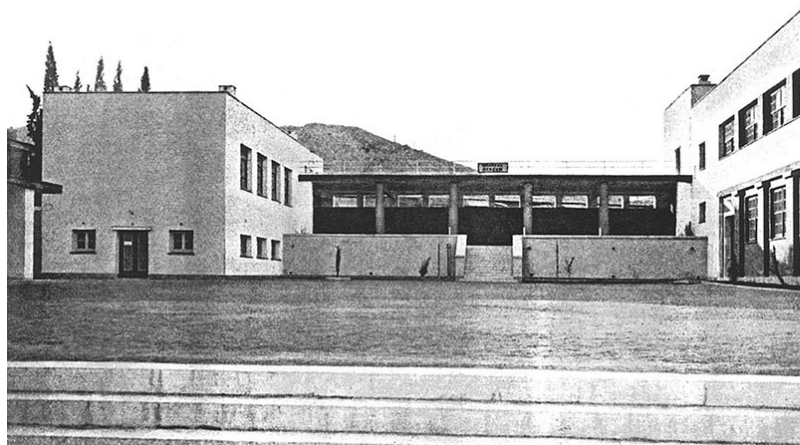
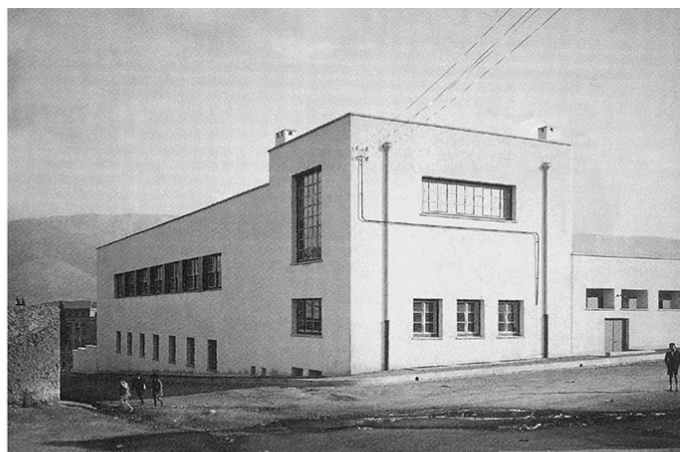

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1996.]

Μια λειτουργία που, συνήθως, δεν τυχαίνει ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής «μεταχείρισης», στη συγκεκριμένη περίπτωση αντιμετωπίστηκε με περισσή φροντίδα. Ειδικά, η είσοδος στο ισόγειο κτήριο διαμορφώνεται σε εσοχή από την οικοδομική γραμμή και με καμπυλωμένα τα πλευρικά όρια, για την άνετη είσοδο και έξοδο των οχημάτων από τη στενή οδό Καισαρείας. Τα στοιχεία που διακρίνονται στην εξωτερική άποψη,¹⁶ όπως η απόληξη της μεταλλικής κατασκευής στέγασης του εσωτερικού χώρου, ο πυκνός κάναβος διαμοιρασμού των κουφωμάτων και το λεπτό στέγαστρο πιστοποιούν πως επρόκειτο, γενικά, για μια καλά σχεδιασμένη κατασκευή. Στη θέση του κτηρίου, καθώς και στη γωνία Λεωφ. Βασ. Σοφίας και Λυκαονίας, ανεγέρθηκε μεγάλο κτήριο μικτών λειτουργιών - με συγκρότημα κινηματογραφικών αιθουσών (που δεν λειτούργησε ποτέ και πρόσφατα μετασκευάστηκε), γραφεία και υπόγειο σταθμό αυτοκινήτων.

Πρακτικό Λύκειο Αρπελοκήπων

Παν. Κυριακού, Έλενας Βενιζέλου και Τιμολέοντος Φιλήμονος, Πλατεία Μαβίλη - αρχιτέκτονας Νίκος Μητσάκης - 1928

[Πηγές: Άνω: Χρήστος Πανουσάκης, Νικόλαος Μητσάκης. 1899-1941, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1999, σ. 26, φωτ. εποχής. Κάτω: Heinrich Lauterbach, «Notizen von einer Reise in Griechenland», *Die Form*, τχ. 11, 15-11-1932, σ. 345.]

Το έργο εντάσσεται στο ευρύτατο και καρποφόρο κρατικό πρόγραμμα ανέγερσης σχολικών κτηρίων της περιόδου 1928-1932 (κυβέρνηση Ε. Βενιζέλου, υπουργός παιδείας Γ. Παπανδρέου), με στόχο την κάλυψη επιτακτικών αναγκών. Αποτελεί, μάλιστα, ένα από τα πρώτα έργα του προγράμματος που υλοποιήθηκαν.

Το συγκρότημα αναπτυσσόταν σε έναν μεγάλο οικοπεδικό χώρο με κλίση και περιελάμβανε 8 αίθουσες διδασκαλίας, αμφιθέατρο φυσικής και εργαστήρια, χωροθετημένα σε δύο ανεξάρτητες παράλληλες πτέρυγες, με το γυμναστήριο ως συνδεδετικό στοιχείο μεταξύ τους. Το έργο θεωρείται ότι «εγκαινιάζει την καθαρή πρώιμη μοντέρνα περίοδο του αρχιτέκτονα». Έτσι, αν και η όλη διάταξη παρουσιάζει καταρχήν συμμετρία ως προς άξονα, ωστόσο, οι δύο πτέρυγες διαφοροποιούνται ως προς το μέγεθος, ενώ τα τρία μέρη της σύνθεσης διαφέρουν μορφολογικά μεταξύ τους:

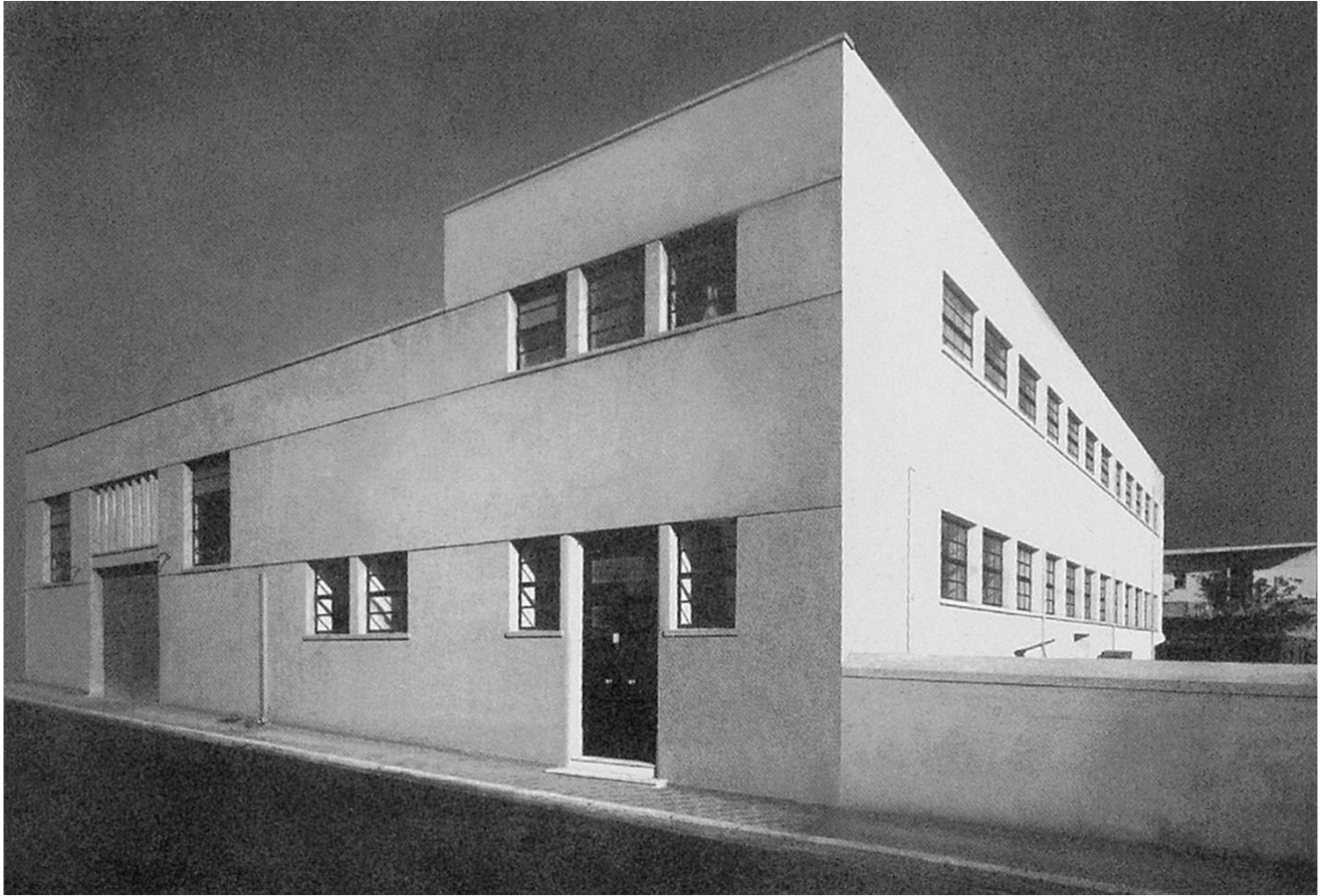
- Ο όγκος της μικρής πτέρυγας του αμφιθεάτρου είναι περισσότερο συμπαγής με λίγα ανοίγματα.
- Ο συνδεδετικός ημιπαίθριος χώρος του γυμναστηρίου είναι διάτρητος, αφήνοντας ορατά μόνο τα στρογγυλά υποστυλώματα και την ελεύθερη πλάκα του υποστέγου, αποκαλύπτοντας, έτσι, τη στατική .
- Ο όγκος των αιθουσών αποτελεί μια ενδιάμεση περίπτωση, καθώς οι όψεις του είναι επιμερισμένες με σειρές ανοιγμάτων.

Με τη διάσπαση της σύνθεσης σε τρεις διακριτές ενότητες και την ταυτόχρονη διαμόρφωση του κτηριακού κελύφους τους με τρεις διαφορετικούς τρόπους, ο Μητσάκης επιτυγχάνει τη μερική αποδέσμευση από τη συμμετρία, την άρτια επίλυση της κάτοψης και την οργάνωση των λειτουργιών, την άμεση χωρική αντίληψη, την ανάδειξη της χρήσης του οπλισμένου σκυροδέματος. Βέβαια, την ίδια στιγμή, δεν λείπουν και οι αναφορές στην αρχαιότητα, με το σχηματοποιημένο «πρότυπο» στη διώροφη όψη της πτέρυγας των αιθουσών, το οποίο, όμως, δεν αντιστοιχεί με είσοδο στον υποκείμενο χώρο. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί και η χρήση του χρώματος, κυρίως στις απλοποιημένες παραστάδες μεταξύ των εν σειρά ανοιγμάτων/παραθύρων, που τα ενοποιούσε, εν τέλει, σε ένα συνεχές οριζόντιο άνοιγμα.¹⁷

Το κτήριο κατεδαφίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70 και στη θέση του κατασκευάστηκε σχολικό συγκρότημα (σήμερα 2ο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών).

Οικοδομή Χρ. Πίτσου

Αμπελόκηποι - αρχιτέκτονας Γεώργιος Νομικός - 1930 (έκδοση αδείας)

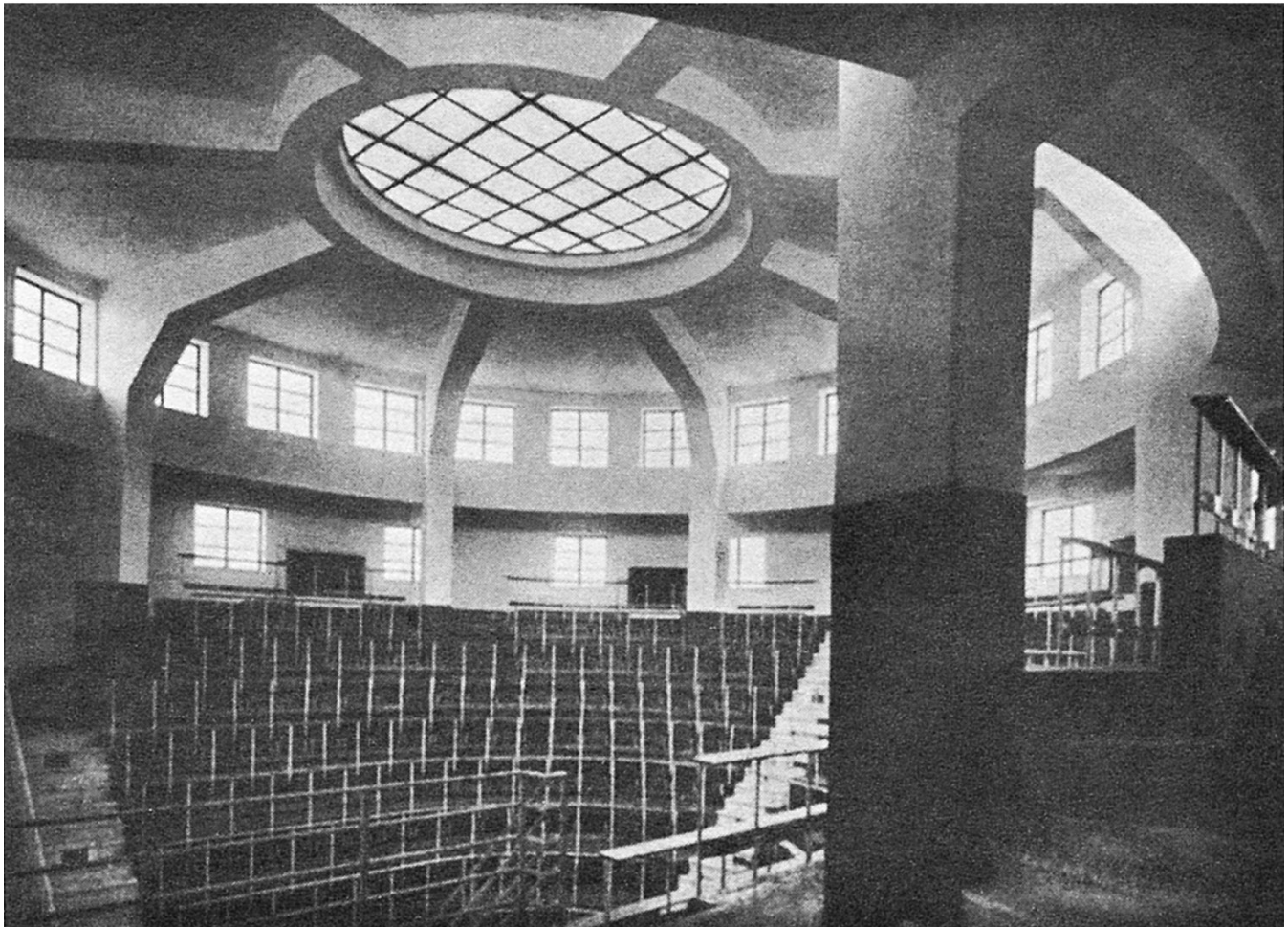
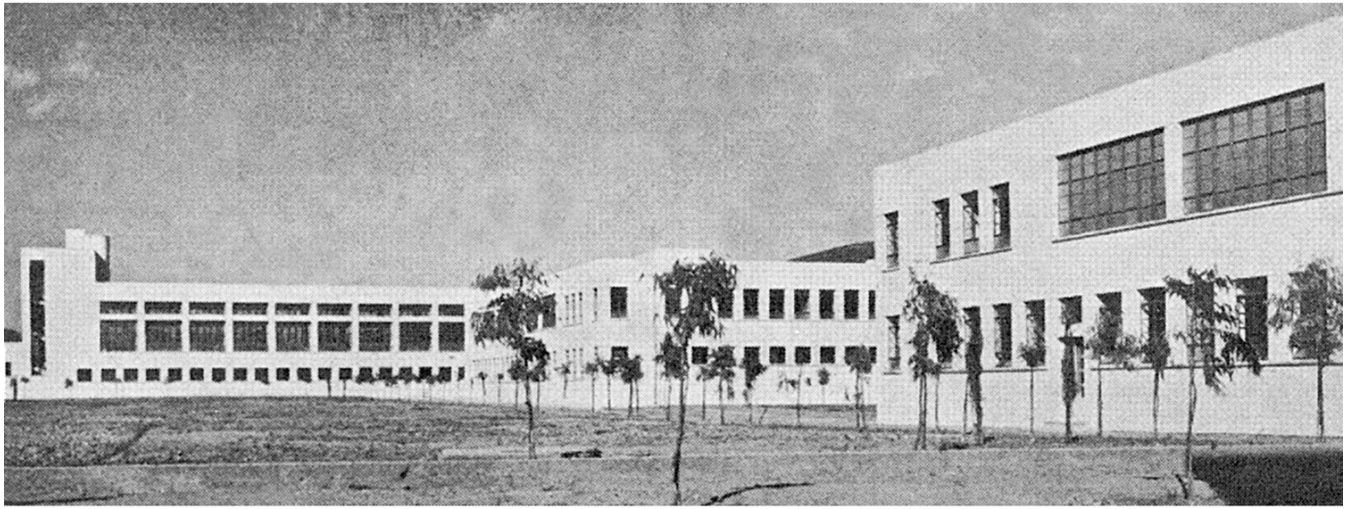
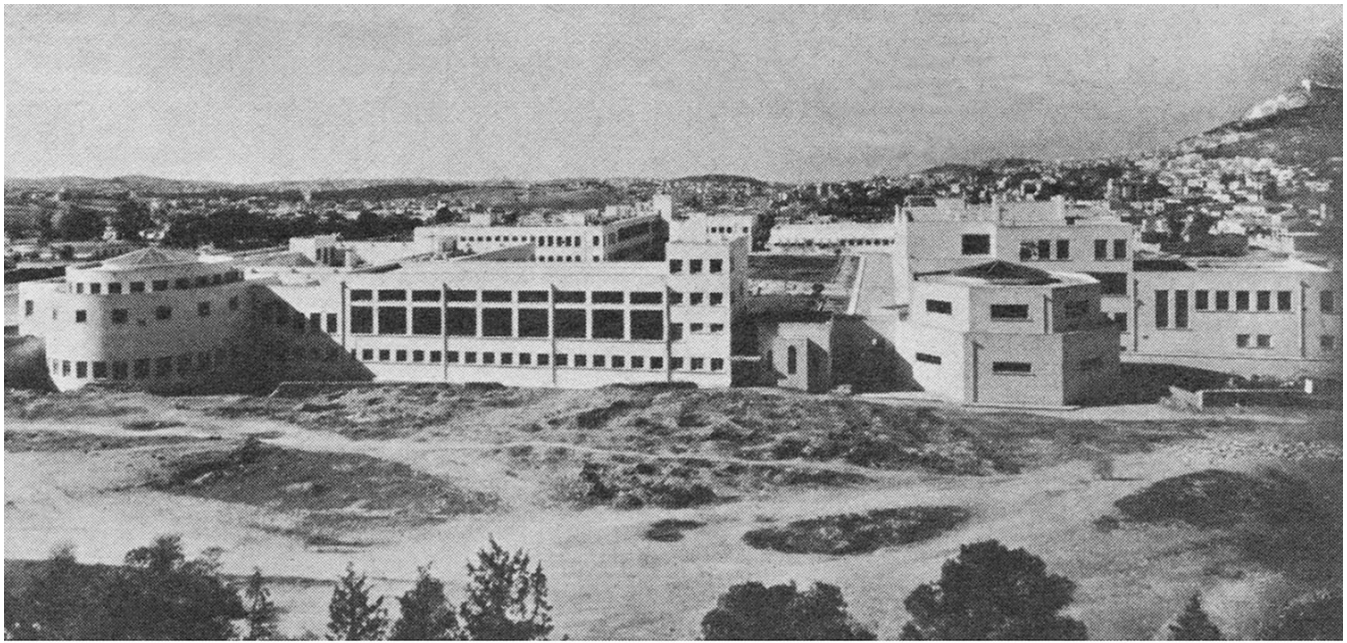

[Πηγή: Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ (επιμ.), *Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρεία. Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Μέλη της Εταιρείας*, Ποταμός, Αθήνα 2009, σ. 332, φωτ. εποχής.]

Ένα πρώιμο έργο αγνώστων στοιχείων, από έναν αρχιτέκτονα πολύ γνωστό για την εντατική ενασχόλησή του με την ορθόδοξη ναοδομία. Πολύ πιθανόν, να πρόκειται για βιομηχανική εγκατάσταση της εταιρείας οικιακών συσκευών Πίτσος (που υπήρχε στην περιοχή), λόγω της αυστηρότητας του περιγράμματος, την απουσία εξωστών, τη γενικευμένη εκφραστική λιτότητα. Η διάταξη των ανοιγμάτων στις όψεις επαληθεύει μια τέτοια εκτίμηση, καθώς δείχνουν να ανταποκρίνονται κατά περίπτωση είτε σε ενιαίους χώρους εργασίας, είτε σε γραφεία, είτε σε αποθήκες κ.λπ.

Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών [σήμερα Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών «Λαϊκό»/Ε.Κ.Π.Α.-Ιατρική Σχολή]

Ο.Τ. Αγίου Θωμά 17-Μικράς Ασίας-Θηβών-Τετραπόλεως 18, Γουδί - αρχιτέκτονας Εμμανουήλ Κριεζής, συνεργάτες αρχιτέκτονες Κυπριανός Μπίρης, Τάκης Μάρθας - 1929-33

[Πηγή: A. Giacomacatos, E. Godoli, *L'architettura delle scuole e il razionalismo in Grecia*, Modulo, Firenze 1985, σσ. 105, 106, φωτ. εποχής.]

Το σημαντικό αυτό έργο¹⁸ -μέρος της προβλεπόμενης Πανεπιστημιούπολης στο Γουδί- αφορά το συγκρότημα των ιατρικών εργαστηρίων του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ινστιτούτα Παθολογίας, Ανατομίας, Φυσιολογίας και Φαρμακολογίας, Υγιεινής και Μικροβιολογίας, Αμφιθέατρο Παθολογικής Ανατομίας) και έναν ναΐσκο. Πρόκειται για μια από τις πρώτες εφαρμογές των αρχών του ριζοσπαστικού Μοντέρνου Κινήματος στην Ελλάδα, προσαρμοσμένες, ωστόσο, στις τοπικές συνθήκες και δεδομένα. Η σύνθεση διακρίνεται από ορθολογισμό, καθώς οι αυτόνομοι κτηριακοί όγκοι διατάσσονται ανάλογα με τον λειτουργικό τους προορισμό, οι δε όψεις διαμορφώνονται λιτά, αλλά με ποικιλία, εκφράζοντας τις διαφορετικές λειτουργίες. Όλες οι επιφάνειες φέρουν λείο επίχρισμα, ενδεχομένως για να ενοποιηθούν οι επιμέρους και ασυνεχείς μορφολογικά κτηριακές ενότητες σε ένα σύνολο. Αναμφίβολα, το πιο ενδιαφέρον τμήμα του συγκροτήματος ήταν το αμφιθέατρο ανατομίας, με οκταγωνική κάτοψη και εμφανή τα φέροντα δομικά στοιχεία της κατασκευής, το οποίο κατεδαφίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του '70. Κατά τα άλλα, η γενική διάταξη του συγκροτήματος διατηρείται, αλλά οι αλλεπάλληλες προσθήκες καθ' ύψος και οι διαφόρων ειδών παρεμβάσεις ελάχιστα θυμίζουν, πλέον, τον χαρακτήρα της αρχικής διώροφης σύνθεσης.

Οικία Περικλή Γεωργακόπουλου

Δευκαλίωνος, Κάτω Πατήσια - αρχιτέκτονας Περικλής Γεωργακόπουλος - 1932 (έκδοση αδείας)

[Πηγή: Alberto Sartoris, *Gli Elementi dell'Architettura Funzionale. Sintesi panoramica dell'architettura moderna*, Ulrico Hoepli, Milano 31941.]

Ένα εξαιρετικό έργο του Γεωργακόπουλου, περισσότερο γνωστού από την αριστοτεχνική πρότασή του για το Κεντρικό Κτήριο Μαγειρείων και Πλυντηρίων του Νοσοκομείου «Σωτηρία» (1937-40). Η προσωπική του κατοικία στα Κάτω Πατήσια «διασώζεται» μόνο με τις δυο αυτές φωτογραφίες, δημοσιευμένες στην 3η έκδοση του κλασικού -αλλά δυσεύρετου- βιβλίου του Alberto Sartoris, *Gli Elementi dell'Architettura Funzionale*. Ανήκοντας στη «λευκή» περίοδο της δεκαετίας του '30 (ελάχιστα δείγματα της οποίας παραμένουν έως σήμερα), το βασικό κυβόσχημο κέλυφος «εξοπλίζεται» με ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία, επιδέξια χωροθετημένα στις όψεις. Το ελεύθερο περιμετρικό δοκάρι στο δώμα, η καμπυλόμορφη προεξοχή του κλιμακοστασίου, τα διαφορετικά είδη στηθαίων και οι απολήξεις των εξωστών, τα στρογγυλά υποστυλώματα της εισόδου και του δώματος, οι μικρές στρογγυλές οπές κ.ά. αποτελούν ευρηματικά οπτικά επεισόδια πάνω στους επιχρισμένους λευκούς τοίχους.¹⁹

Εριοβιομηχανία Μηναΐδη-Φωτιάδη

Ο.Τ. Ιακωβάτων 58-Δ. Ράλλη-Στ. Βυζαντίου-Λεωφ. Ιωνίας, Κάτω Πατήσια - άγνωστος μελετητής και χρονολογία

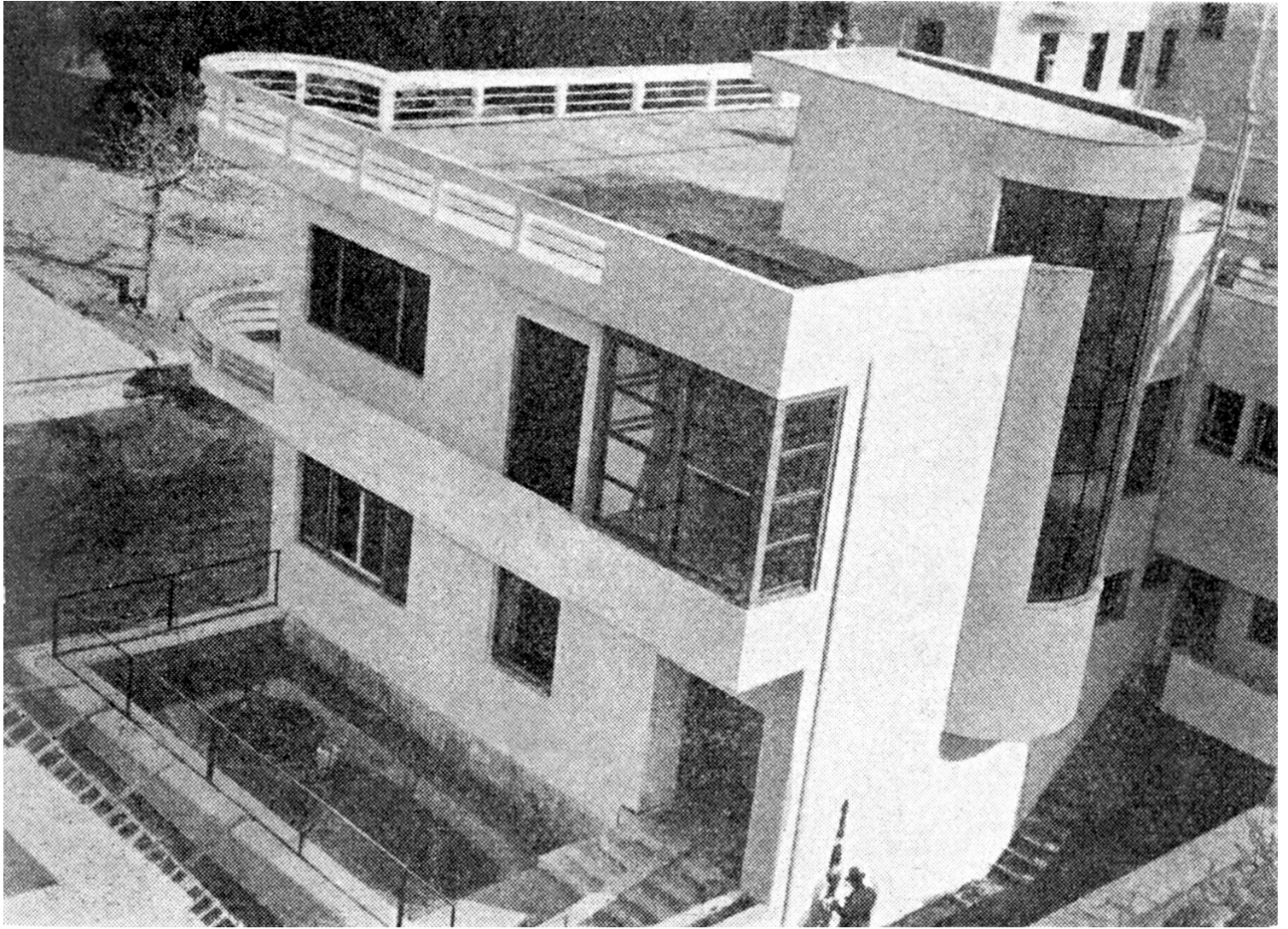

[Πηγή: φωτ. Πάνος Εξαρχόπουλος, 1998.]

Εργοστασιακοί χώροι, τώρα διάσπαρτοι μέσα σε -μετέπειτα- πυκνοδομημένες αστικές περιοχές, είχαν κατασκευαστεί πολλοί κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, η πλειονότητα των οποίων παρήκμασαν, εγκαταλείφθηκαν και αναμένουν είτε την αξιοποίησή τους με διαφορετική, βέβαια, χρήση, είτε την κατεδάφισή τους.²⁰ Η Εριοβιομηχανία Μηναΐδη-Φωτιάδη συνιστούσε ένα τυπικό παράδειγμα κτηριακού εργοστασιακού κελύφους της εποχής, με απλό ορθογωνικό όγκο και μεγάλα οριζόντια ανοίγματα με τον χαρακτηριστικό πυκνό, σιδερένιο σκελετό των υαλοστασίων. Στη διάρκεια των χρόνων λειτουργίας του, αλλά και αργότερα, το κτήριο δέχτηκε διάφορες επεμβάσεις-προσθήκες, ενώ καταργήθηκαν πολλά από τα παράθυρα της ισόγειας ζώνης, ίσως για λόγους ασφαλείας. Κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 2000.

Οικία Ν. Χατζηαντωνίου

Άγνωστη θέση - αρχιτέκτονες Θουκυδίδης Βαλεντής και Πολύβιος Μιχαηλίδης - 1933

[Πηγή: Πάτροκλος Καραντινός, «Γύρω από την Νέα Αρχιτεκτονική», *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 78, 15-3-1935, σ. 343.]

Η μοντέρνα αυτή μονοκατοικία, σχεδιασμένη από τους Βαλεντή-Μιχαηλίδη κατά την περίοδο της εξαιρετικά δημιουργικής συνεργασίας τους (1932-36), συνιστά ένα «ανοιχτό ζήτημα» ως προς την ακριβή της θέση, παρόλο που είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν υφίσταται πλέον. Το έργο πρωτοπαρουσιάστηκε (με σχέδια, πρόπλασμα και φωτογραφίες) στην «Πρώτη Αρχιτεκτονική Έκθεση» που πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα Ατελιέ της Λέσχης Καλλιτεχνών, μεταξύ 28ης Μαΐου και 11ης Ιουνίου 1934, ως «Διώροφη κατοικία Ν. Χατζηαντωνίου, Αθήνα». Πρωτοδημοσιεύθηκε (με τις φωτογραφίες που παραθέτουμε) στο άρθρο του Πάτροκλου Καραντινού «Γύρω από την Νέα Αρχιτεκτονική», στα *Τεχνικά Χρονικά* του Τ.Ε.Ε., του Μάρτιο του 1935, ως «Οικία Αθηνών». Το έργο δεν εντοπίζεται στο Αρχείο Βαλεντή (Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής/Μουσείο Μπενάκη), ενώ σε βιογραφικό σημείωμα/υπόμνημα του Βαλεντή (1966) αναφέρεται στα έργα αυτής της περιόδου η Έπαυλη Ι. Παπαστράτου στην Κηφισιά. Παραμένει άγνωστο αν τα δύο αυτά έργα ταυτίζονται ή όχι, και ποια η ακριβή τους θέση.

Εν πάση περιπτώσει, από τις φωτογραφίες που απεικονίζουν το κτήριο λίγο πριν την ολοκλήρωσή του, προκύπτει ότι πρόκειται για μια σχετικά μεγάλη διώροφη μονοκατοικία, με επιδέξιο στερεομετρικό χειρισμό των λευκών όγκων της. Σημείο αναφοράς είναι η εντυπωσιακή παρουσία της καμπυλόμορφης προεξοχής με το συνεχές υαλοστάσιο, η οποία αποκαλύπτει το εσωτερικό κλιμακοστάσιο και ολοκληρώνεται με την ενσωμάτωσή της στον όγκο της απόληξης στο επισκέψιμο δώμα. Αξιοπρόσεκτα στοιχεία, επίσης, αποτελούν το μικτής κατασκευής στηθαίο του εξώστη και του δώματος (συνδυασμός συμπαγούς τμήματος με οριζόντιες απλές μεταλλικές ράβδους) καθώς και η διαμόρφωση κλειστού τμήματος στο πλάτος του εξώστη με περιμετρικό υαλοστάσιο, αναφορά στο «χαγιάτι» των παλιών αθηναϊκών σπιτιών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος καταγράφεται στην προγενέστερη εργασία: Ελένη Αμερικάνου, Πάνος Εξαρχόπουλος, «Κατεδαφισμένα και αλλοιωμένα κτίρια της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Αθήνα του μεσοπολέμου», στο: Άλκηστις Ρόδη, Παναγιώτης Τουρνικιώτης (επιμ.), *Εκδοχές του Μοντέρνου στην Αθήνα του μεσοπολέμου (do.co.mo.mo./Τα Τετράδια του Μοντέρνου 04)*, Futura, Αθήνα 2010, σσ. 141-160 [ο τόμος περιέχει τις ανακοινώσεις της 4ης Επιστημονικής Συνάντησης Ελληνικού DO.CO.MO.MO. με το ίδιο θέμα. Οργάνωση: Ελληνικό DO.CO.MO.MO., Α.Ν.Α./Μουσείο Μπενάκη, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Τμήμα Θεωρητικών Σπουδών Α.Σ.Κ.Τ., Αθήνα, 30.11.2007].

² Ένα πολύ πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί το επικείμενο διεθνές συνέδριο «Το Μπάουχαους και η Ελλάδα. Η νέα ιδέα της σύνθεσης στις τέχνες και την αρχιτεκτονική», που οργανώνουν η Α.Σ.Κ.Τ. της Αθήνας και η Κρατική Ακαδημία Καλών Τεχνών της Στουτγάρδης, 30.5-1.6.2019, στο πλαίσιο του οποίου επανεκδίδεται το «θρυλικό» βιβλίο *Τα Νέα Σχολικά Κτίρια* (επιμ. Πάτροκλος Καραντινός, Τ.Ε.Ε., 1938). Αλλά και η συνεχής δραστηριότητα του Ελληνικού DO.CO.MO.MO.: επιστημονικές συναντήσεις/συνέδρια, εκδοτική σειρά *Τα Τετράδια του Μοντέρνου*, τοποθετήσεις/γνωμοδοτήσεις, κατάλογος 110 επιλεγμένων κτιρίων στο: http://exhibition.docomomo.com/items/browse?search=greece&submit_search=Search

³ Π.χ. η δημιουργία στο Facebook δημόσιων ομάδων, όπως Athenian modernism/Αθηναϊκός μοντερνισμός, Μοντερνισμός στη Θεσσαλονίκη/Thessaloniki Modernism, Cretan Modernism/ο Μοντερνισμός στην Κρήτη κ.ά., ο θεσμός του OpenHouse, αρχιτεκτονικές ξεναγήσεις στην πόλη κ.λπ.

⁴ Ενδεικτικά: Αντρέας Γιακουμακάτος, *Η αρχιτεκτονική και η κριτική*, Νεφέλη, Αθήνα 2009 - Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ (επιμ.), *Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρεία. Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Μέλη της Εταιρείας*, Ποταμός, Αθήνα 2009 - Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *12 Έλληνες αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005 - Μονογραφίες (Θ. Βαλεντής, Π. Καραντινός, Ν. Μητσάκης) κ.ά.

⁵ Τα τελευταία χρόνια, το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο επιτρέπει την αποτελεσματικότερη προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του 20ού αιώνα. Ως εκ τούτου, και με δεδομένη την αύξουσα ευαισθητοποίηση για την αρχιτεκτονική του '30, αρκετά μοντέρνα κτήρια, κυρίως στην περιοχή της πρωτεύουσας, έχουν κηρυχτεί διατηρητέα. Αξίζει να σημειωθεί, εδώ, ότι το πρώτο διατηρητέο κτήριο σύγχρονης αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα (1983) είναι το «Σουηδικό Σπίτι» (ξενώνας του Σουηδικού Μονοπωλίου Καπνού) στην Καβάλα (1936), έργο του αρχιτέκτονα Παναή Μανουηλίδη.

⁶ Το νέον, είχε ήδη κάνει την εμφάνισή του σε δύο γνωστά -πλήρως αλλοιωμένα σήμερα- παραδείγματα: στο Κατάστημα Αλεξανδράκης, 1933 (Ερμού 27, αρχιτέκτονας Στάμος Παπαδάκης) και στον Πολυώροφο Σταθμό Αυτοκινήτων Αφών Απέργη, 1936 (Κανάρη 3, αρχιτέκτονας Ρέννος Κουτσούρης).

⁷ Σοκαριστικό βίντεο από την κατεδάφιση: <https://www.youtube.com/watch?v=1FyThuCi-LU>

⁸ Η επιχείρηση ιδρύθηκε το έτος 1888 από τους Ευάγγελο Γερακάκη και Κωνσταντίνο Τσίτα, αρχικά ως αρτοποιείο. Τα πρώτα χρόνια λειτούργησε στην οδό Σταδίου. Τη δεκαετία του '30, αγοράστηκε το οικόπεδο στην οδό Πανεπιστημίου και η επιχείρηση στεγάστηκε, πλέον, στο ιδιόκτητο νεόδμητο κτήριο, όπου και λειτούργησε από το 1906 μέχρι το 1968, υπό την επωνυμία «Κ. Τσίτας-Αφοί Γερακάκη Ο.Ε.» Λόγω της κεντρικής του θέσης, του μεγέθους του και της ποικιλίας των προσφορών του, το κατάστημα αποτελούσε για τους Αθηναίους συνηθισμένη στάση για καφέ, φαγητό και ποτό. Ο τεχνολογικός εξοπλισμός ήταν πρωτοποριακός για την εποχή: μηχανές εσπρέσσο, μηχανές ζύμωσης, μπλέντερ για φυσικούς χυμούς.

⁹ Βλ. αναλυτικά στοιχεία στα: Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, *Η Αρχιτεκτονική του Νεοελληνικού Θεάτρου 1720-1940*, τόμ. Β, Αθήνα 1994 και Αγνή Πικιώνη (επιμ.), *Δημήτρης Πικιώνης. Αρχιτεκτονικό Έργο 1912-1934*. Τεύχος II, Μπάστας-Πλέσσας, Αθήνα 1994. Στην αεροφωτογραφία του 1947 φαίνεται ότι καταργήθηκαν οι δύο πλευρικές σκηνές και, ίσως, μετατράπηκαν σε βοηθητικούς χώρους, γεγονός που μαρτυρά ότι η τριπλή σκηνή είχε περισσότερα, μάλλον, μειονεκτήματα παρά πλεονεκτήματα.

¹⁰ Η καμπύλωση του ενός πλευρικού ορίου ήταν συχνό στοιχείο. Εδώ, θυμίζει την αντίστοιχη διαμόρφωση της εισόδου τής πολυκατοικίας Μπραδράβου (Σταυροπούλου 30, Πλ. Αμερικής), εξαιρετικό έργο του Βασίλη

Δούρα.

¹¹ Λέγεται πως γκρεμίστηκε διότι, καθώς βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τα ανάκτορα, η μουσική του ενοχλούσε την Φρειδερίκη.

¹² Βλ. αναλυτικά στοιχεία στα: Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, «Χάθηκε ένα παραδειγματικό αρχιτεκτόνημα του Μεσοπολέμου», στο: Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, *Δοκίμια για τη νέα ελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, σσ. 329-341 και Αντρέας Γιακουμακάτος, «Κτήριο εκθέσεων και σταθμός αυτοκινητών Φορντ», στο: Σάββας Κουταράτος, Wilfried Wang (επιμ.), *Αρχιτεκτονική του 20ού αιώνα. Ελλάδα*, Ε.Ι.Α.-Prestel, Αθήνα-Μόναχο/Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2000, σ. 154. Στο κτήριο, παραποιημένο από παρεμβάσεις, στεγαζόταν επί σειρά ετών το PX (Post Exchange), το αμερικανικό κατάστημα αφορολόγητων ειδών που προσέφερε προϊόντα υψηλής ποιότητας στο στρατιωτικό προσωπικό των Η.Π.Α. που διέμενε στην Αθήνα.

¹³ Σε άρθρο που βασίζεται σε συνέντευξη του αρχιτέκτονα, το έργο αναφέρεται ως μεταπολεμικό (δεκαετία '50). Ωστόσο, το γενικό ύφος και τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία του παραπέμπουν άμεσα στη δεκαετία του '30, επιτρέποντάς μας –με σχετική ασφάλεια– να αμφισβητήσουμε την αναφερόμενη χρονολόγηση. Βλ. Κατερίνα Κορρέ, Κατερίνα Μόμπσιου-Τοκατλίδη, «Ο Αρχιτέκτων Διονύσιος-Φοίβος Ζούκης και η μετατροπή τού παλαιού Εθνικού Τυπογραφείου σε Πρωτοδικείο Αθηνών», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, τχ. 8, Περίοδος Β΄, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1993, σσ. 59-67.

¹⁴ Βλ. Μαρία Δανιήλ, «Οι δημοτικές αγορές του μεσοπολέμου», ιστότοπος GreekArchitects, <http://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/οι-δημοτικες-αγορες-της-αθηνας-στην-εποχη-του-μεσο-πολεμου-id6471> (8-1-2017)

¹⁵ Βλ. Νίκος Θ. Χολέβας, *Ο αρχιτέκτων Πάνος Ν. Τζελέπης (1894-1976). Μια συμβολή στη νεοελληνική αρχιτεκτονική και στο πρωτοποριακό της κίνημα*, Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1983.

¹⁶ Δεν έχει εντοπιστεί κανένα στοιχείο για το κτήριο.

¹⁷ Το πρόγραμμα οργανώθηκε και υλοποιήθηκε από την Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας, με προϊστάμενο του «Γραφείου Μελετών» τον Νίκο Μητσάκη. Ο ίδιος μελέτησε πολλά σχολικά κτήρια, αλλά και ενθάρρυνε πολλούς νέους αρχιτέκτονες να συμμετάσχουν στην εκπόνηση των μελετών. Βλ. Χρήστος Πανουσάκης, *Νικόλαος Μητσάκης 1899-1941*, Κέντρο Τεκμηρίωσης Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής/Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1999 και Αντρέας Γιακουμακάτος, «Η συμβολή του Νίκου Μητσάκη στην ανανέωση της σχολικής αρχιτεκτονικής και το δι ελληνικό πνεύμα», στο: Αντρέας Γιακουμακάτος, *Η αρχιτεκτονική και η κριτική*, Νεφέλη, Αθήνα 2009, σσ. 550-558.

¹⁸ Αξίζει να επισημανθεί ότι το έργο έτυχε προβολής και αναγνώρισης μέσω δημοσιεύσεων μόνο στο εξωτερικό. Π.χ. Kriesis E., «Die Neubauten der Universitat Athen», *Wasmuth's Monatshefte fur Baukunst und Stadtebau*, τόμ. XVIII, 1934, σσ. 417-424 και «Le nouveau centre universitaire d'Athènes. Em. Kriesis architecte», *L'Architecture d'Aujourd'hui*, τομ. VII, τχ. 6, 1936, σσ. 22-25.

¹⁹ Αρκετά από τα μορφολογικά στοιχεία της οικίας Γεωργακόπουλου (π.χ. στηθαία και κλιμακοστάσιο) τα συναντάμε, σχεδόν παρόμοια, και στην οικία Χατζηαντωνίου των Βαλεντή-Μιχαηλίδη, η οποία επίσης παρουσιάζεται εδώ. Γεγονός που πιστοποιεί την ύπαρξη ενός κοινού αρχιτεκτονικού λεξιλογίου, την επικοινωνία των ιδεών, τις αμοιβαίες επιρροές και, γενικότερα, ένα συλλογικό και συνεκτικό πνεύμα που διείπε τους αρχιτέκτονες και την αρχιτεκτονική τής περιόδου.

²⁰ Ωστόσο, κάποιοι εργοστασιακοί χώροι έχουν διατηρήσει την αρχική τους χρήση μέχρι σήμερα, όπως π.χ. το μοντέρνο εργοστάσιο φαρμακευτικών και χημικών προϊόντων Α. Κ. Δαμβέργη (1932), στη λεωφόρο Κωνσταντινουπόλεως, έργο του πολιτικού μηχανικού Περικλή Παρασκευόπουλου. Επιπλέον, αξίζει να επισημάνουμε ότι αρκετοί εργοστασιακοί χώροι που σταμάτησαν να λειτουργούν, αξιοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια, παραλαμβάνοντας νέες χρήσεις και αναβαθμίζοντας τον περίγυρό τους, όπως οι κτηριακές εγκαταστάσεις της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών στην οδό Πειραιώς –πρώην εριουργία «Σικιαρίδη»– ή το κτήριο γραφείων της Cosmote στην οδό Αχαρνών 434 και Κωνσταντά κ.ά.

